

ועדת יורטנר והניסיון הכושל להקים את אוניברסיטת הגליל בצפת, 1971

אורי כהן

תקציר

מאמר זה עוסק בניסיון להקים בחסות אוניברסיטת בר-אילן את 'אוניברסיטת הגליל' בצפת בתחילת שנות השבעים של המאה הקודמת. האוניברסיטה החדשה במזרח הגליל הייתה אמורה לשמש אבן שואבת לפיתוח מואץ באזור, כמו אוניברסיטת הנגב בבאר שבע, שהוקמה שנים אחדות קודם לכן. אציג במאמר את השחקנים האקדמיים והמקומיים שדחפו את רעיון אוניברסיטת הגליל ואת מטרותיהם; כיצד ראו את מימוש יעדי האוניברסיטה החדשה לצד קהלי היעד שלה שאמורים היו להיות סטודנטים שיגיעו מאזור הצפון לצד צעירים שאמורים היו לעלות לארץ מקהילות יהודיות בעולם. הסגל האקדמי אמור היה להגיע בעיקרו מאוניברסיטת בר-אילן. אציג את דיוני ועדה בראשות הפרופ' יהושע יורטנר, שבחנה את הנושא מטעם המועצה להשכלה גבוהה (מל"ג) והחליטה שהיא תקבל עליה את הקמת האוניברסיטה בצפת, ולא תטיל את המשימה על אוניברסיטת בר-אילן. בו בזמן החליטה ממשלת ישראל ב-1972 שלא יוקמו מוסדות אקדמיים חדשים. במדיניות זו אימצה הממשלה את עמדת האוניברסיטה העברית בירושלים, שעיקרה היה מעבר מפיתוח אקדמי מואץ, שאפיין את שני העשורים הראשונים, למדיניות של הסתגרות וחשש מפתיחת אוניברסיטאות מחקר חדשות. מדיניות זו עתידה ללוות את ישראל כחמישה עשורים.

מילות מפתח: אוניברסיטת בר-אילן, אוניברסיטת הגליל, יגאל אלון, יהושע יורטנר, המועצה להשכלה גבוהה, צפת

מבוא

ב-28 בפברואר 1971 פורסמה בעיתון **הצפה** ידיעה שכותרתה 'אוניברסיטה תוקם בצפת'. נמסר כי הרב הפרופ' יוסף חיים לוקשטיין, נגיד אוניברסיטת בר-אילן, הכריז על כוונתו להקים את אוניברסיטת הגליל בשיתוף עיריית צפת והמועצות המקומיות בגליל. בטקס ההכרזה נכחו הפרופ' אהרן הראל-פיש רקטור האוניברסיטה, הד"ר טוביה בר-אילן מנהל שלוחות אוניברסיטת בר-אילן וראשי רשויות מקומיות ואזורים בגליל.¹ היה בכך ביטוי

1 'אוניברסיטה תוקם בצפת', **הצפה**, 28.2.1971.

המשך למדיניותו של יגאל אלון, שר החינוך והתרבות אשר כיהן אז גם כיושב ראש המועצה להשכלה גבוהה (המל"ג), מדיניות שהוא הציג בנחרצות כשנה קודם לכן, במארכ 1970. בפגישה עם ראשי המוסדות להשכלה הגבוהה תבע אלון 'פתיחת אוניברסיטאות חדשות'. מטרתו הייתה קידום צעירים והרחבת הנגישות שלהם להשכלה גבוהה בספר. באותה ישיבה הציג הפרופ' יעקב כ"ץ, רקטור האוניברסיטה העברית בירושלים, המוסד האקדמי המוביל בישראל אז, עמדה שונה בתכלית, מסתגרת, שלפיה: 'עתיד ההשכלה הגבוהה תלוי בשמירה על הרמה יותר מאשר על מספרים. לא כל בוגר בית ספר תיכון חייב ללמוד באוניברסיטה. אין לעשות פיתוח של תארים'. נוסף על כך קבע כ"ץ כי בשנות החמישים והשישים התפתחה ההשכלה התפתחות מהירה, ומסקנתו הייתה: 'יש צורך בתקופת רגיעה והתבססות', כלומר הוא התנגד להקמת אוניברסיטאות מחקר חדשות.²

ברקע הדברים עמדו הנתונים שהיו ידועים לשר ולחברי המל"ג, פרי דוח של ועדת הפרופ' שניאור ליפסון ממכון ויצמן למדע אשר מינתה המל"ג בראשית 1970 כדי לבדוק את נחיצותה של הקמת אוניברסיטה פתוחה בישראל: ליותר ממחצית האוכלוסייה בישראל, מזרחים וערבים, הייתה נגישות מצומצמת ביותר – עד אפסית – ללימודי תעודה והסמכה אקדמיים באוניברסיטאות.³ מצב קשה זה היה קיים גם לאחר פתיחת ארבע אוניברסיטאות מחקר חדשות בתקופת המדינה – בר-אילן (1955), תל אביב (1956), חיפה (1963) ובן-גוריון בנגב (1969). אלו נוספו למוסדות האקדמיים שהוקמו טרום עצמאותה של המדינה – הטכניון (1924), האוניברסיטה העברית בירושלים (1925), ומכון ויצמן למדע (1934).

בראשית שנות השבעים התנהלו האוניברסיטאות על בסיס הנחיה של המל"ג שלא יקבלו לשורותיהן סטודנטים שאינם בעלי תעודות בגרות. אולם לאוניברסיטאות הייתה היכולת, כשחפצו בכך, לבנות מסלולים יחודיים שעקפו הנחיה זו. בפועל יועדו מסלולים אלה לשלוש קבוצות אוכלוסייה עיקריות: קציני צה"ל, בני קיבוצים ומזרחים שהוגדרו כטעוני טיפוח. עבור קציני צה"ל הוקמה תכנית לתואר ראשון שפעלה באוניברסיטת תל אביב, אליה התקבלו הקצינים ישירות תוך כדי ויתור על הדרישה להצגת תעודת בגרות. ההחרגה שניתנה לקציני צה"ל נוסחה בידי היועץ המשפטי של אוניברסיטת תל אביב בזו הלשון:

האישור של ההסכם עם שלטונות הצבא, לגבי הויתור על הצגת תעודות בגרות של הקצינים, שילמדו בקורסים של פו"מ [פיקוד ומטה] ויהיו זכאים להמשיך לימודיהם האקדמיים באוניברסיטה לאחר שחרורם מהצבא, הוא ויתור לאנשי הצבא בלבד, לפי התנאים שנקבעו בהסכם עם הצבא ואינו משמש בשום פנים תקדים לגבי סטודנטים אחרים הרוצים להתקבל לאוניברסיטה, בתנאים, כרגיל וכמקובל.⁴

2 פרוטוקול שכותרתו 'מפגש בביתו של שר החינוך והתרבות בירושלים ביום 8 במארכ 1970', 18.3.1970, ארכיון האוניברסיטה העברית בירושלים (להלן: א"ע), תיק 1926 – נשיא אוניברסיטאות 1971-1970.

3 אורי כהן, "להקנות השכלה גבוהה לישראל השנייה" שניאור ליפסון והקמת האוניברסיטה הפתוחה בישראל, 1970-1977, עיונים, 31 (2019), עמ' 59-7.

4 פרוטוקול ישיבת הוועד המנהל של אוניברסיטת תל אביב, 25.7.1969, ארכיון אוניברסיטת תל אביב (להלן: א"ת).

עבור בני קיבוצים ללא תעודת בגרות הוקמו באוניברסיטה העברית ובאוניברסיטת תל אביב מכינות קדם-אקדמיות שיועדו להם בלבד. גם עבור מזרחים המוגדרים טעוני טיפוח הוקמו מכינות קדם-אקדמיות, אשר החלו את פעולתן בשנת 1963, אולם הן לא הצליחו לעמוד ביעדיהן. עשור לאחר מכן, ביוני 1973, הגיש הד"ר פנחס בלומנטל, מנהל המחלקה למכינות קדם-אקדמיות במשרד החינוך למנכ"ל משרד החינוך והתרבות אלעד פלד, דוח פנימי שקבע שמכינה זו 'אינה מקטינה את הפער בין חלקי היישוב המבוססים ובין האוכלוסייה של טעוני הטיפוח, אלא להיפך מנציחה את הפער ואף מרחיבה אותו'.⁵

לעומת המזרחים המוגדרים טעוני טיפוח, שתי קבוצות האוכלוסייה האחרות שזכו להעדפה במסגרת הקבלה לאוניברסיטה היו אוכלוסיות חזקות יחסית ובשתיהן מספרם של האשכנזים היה דומיננטי או מוחלט. בני הקיבוצים היו ממוקמים בעשירון השמיני בדירוג הסוציו-אקונומי לאחר שבשנות השישים שגשגו מבחינה כלכלית.⁶ ההרכב האתני של הקבוצה בצה"ל בשנות השישים היה ברובו המוחלט הומוגני. מדוח של אגף כוח אדם בצה"ל עולה התמונה הזו: 'הרכב דרגות קבוצה: (1) קבוצת צה"ל מורכבת ברובה מילידי הארץ וילידי מערב ומזרח אירופה; (2) היחס בין מספר הקצינים מילידי הארץ והמערב ובין הקצינים מילידי המזרח הוא כ-1:16; (3) לעומת זאת בדרגות הזוטרות, סג"מ, סגן, היחס הוא 1:11 [...] אחוז מסיימי קורס טייס בהצלחה מבין יוצאי ארצות המזרח הוא אפסי'.⁷ אם כן, בעשורים הראשונים למדינה מוסדו באוניברסיטאות תהליכי קבלה ברגניים בין קבוצות אוכלוסייה שונות, כשבפועל תרם הדבר להרחבת הפער בין אשכנזים למזרחים במדינת ישראל.

אוניברסיטת הגליל שהייתה אמורה לקום בפריפריה הצפונית, בצפת, בראשית שנות השבעים של המאה ה-20, הייתה אמורה להיות אבן שואבת לפיתוח עירוני וכלכלי מואץ באזור זה, כמו התהליך שהתרחש בבאר שבע עם הקמת האוניברסיטה.⁸ ואולם, הניסיון

- 5 'המכינות הקדם-אקדמיות', דו"ח של פנחס בלומנטל לאלעד פלד, מנכ"ל משרד החינוך, 15.6.1973, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), ג-2/6811, עמ' 603.
- 6 בהקשר זה ראו: טל אלמליח, **אנשי האתמול: הקיבוץ הארצי-השומר הצעיר ומפ"ם, 1956-1977**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות והאוניברסיטה הפתוחה, קריית שדה בוקר 2018, עמ' 199. גם הפרופ' חיים ברקאי מהאוניברסיטה העברית בירושלים נקב בנתון זה בריאיון שהתפרסם במוסף התעשייה הקיבוצית, **על המשמר**, 23.1.1976; ראו גם שמעון שור, **התפתחויות בכלכלת ישראל והשפעתן על הקיבוץ**, המחלקה להשכלה - הקיבוץ הארצי, תל אביב 1975, עמ' 2-3, 103.
- 7 'סיכויי קידום של חיילים יוצאי ארצות מוצא שונות, המכללה לביטחון לאומי, מחזור ב' 1964/65', דוח מטכ"ל/אכ"א/ארגון, ארכיון צה"ל, 530/1967, תיק 1319, עמ' 3.
- 8 היישובים היהודיים היו מחולקים לשתי קבוצות - יישובים ותיקים ויישובים חדשים - לפי מועד אכלוסם: לפני הקמת המדינה (15.5.1948) או לאחר הקמתה. עם היישובים ה'חדשים' נמנו יישובים שהיו עירוניים עוד בשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה ואוכלוסייתם גדלה בעקבות קליטת העולים החדשים (כגון צפת, טבריה, נהריה). **השנתון הסטטיסטי לישראל**, 1970, עמ' 20.
- 9 יהודה גרדוס ויצחק נבו (עורכים), **מדע ורוח בנגב: אוניברסיטת בן-גוריון ותולדותיה בראי המחקר**, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע תשע"ד; זאב הדרי והילה טל, **פרקים בתולדות האוניברסיטה**, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 1984.

להקימה עורר מאבק בין שתי תפיסות: אחת קבעה שאוניברסיטת חיפה עונה על הצורך להנגיש השכלה גבוהה לתושבי מזרח הגליל ולתושבי נפת יזרעאל, הן בשל קרבתם הגאוגרפית הן בשל קיומה של תחבורה ציבורית, ובכך היא מייטרת את הקמת האוניברסיטה בצפת; האחרת קבעה שיש להמשיך במגמת ההתרחבות ולפתוח אוניברסיטאות חדשות להגדלת נגישות תושבי הספר הגאוגרפי והחברתי. תפיסה זו, המצדדת בהתרחבות, רווחה במערכת הפוליטית בהנהגת יגאל אלון בראשית שנות השבעים. בינואר 1970 העלה אלון בדיונים פנימיים במשרד החינוך את הרעיון של הקמת 'אוניברסיטה קיבוצית על-טריטוריאלית שיהיה לה סנאט וסגל הוראה אקדמי' אשר מרכזו יהיה בבית ברל; זו החלה לפעול כמכללה בנובמבר 1970.¹⁰ האוניברסיטה הקיבוצית הזאת אמורה הייתה לפעול כמוסד גג לכל המכללות האזוריות בהתיישבות, והסטודנטים ישלימו את לימודיהם לתואר הראשון לאחר לימודי הבסיס במכללות האזוריות.¹¹

בחינת פיזור אוכלוסייתה של ישראל בשנת 1969 חשובה להערכת נחיצותן של אוניברסיטאות באזור הספר שלה. בדצמבר 1969 היו בנפת באר שבע, ששם נפתחה אוניברסיטה לאזור הנגב, 180,400 תושבים. צירוף של אוכלוסיית נפת צפת (55,300) נפת כינרת (49,000) ונפת יזרעאל (162,700) ב־1970 הסתכם ב־267,000 תושבים, זאת ללא נפת חיפה ועכו.¹² היוזמה להקים אוניברסיטה חדשה ולמקמה בצפת לא הייתה של המל"ג אלא של אוניברסיטת בר-אילן, שקידמה מדיניות פיתוח של מוסדות אקדמיים ברחבי הארץ בחסותה. קמפוסים אלה היו אמורים להתקדם בחסות אוניברסיטת האם, ולאחר תקופת התבססות – להיות מוסדות עצמאיים.¹³

הדיונים על הקמת אוניברסיטה בגליל התקיימו בוועדה שהקימה המועצה להשכלה גבוהה לדיון בתכניתה של אוניברסיטת בר-אילן להקים קמפוס אוניברסיטאי בצפת. בראש הוועדה עמד הפרופ' יהושע יורטנר, מן הבכירים בממסד האקדמי בארץ. יורטנר, פרופ' לכימיה, כיהן אז כסגן נשיא אוניברסיטת תל אביב, ולימים היה לסגן נשיא האקדמיה הישראלית למדעים (1986-1980) ולנשיא האקדמיה (1986-1995). הוא גם כיהן כיועץ

10 סיכום פגישה בין שר החינוך יגאל אלון לסגנו אהרן ידלין, 12.1.1970, א"מ, פ-3036/4. ארכיון אישי – אלעד פלד מנכ"ל המשרד.

11 יצחק גרינברג, אקדמיה ותנועה פוליטית – מכללת בית ברל 1970-1990, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2021, עמ' 48-15.

12 מספר התושבים במחוז הצפון – ובכללו נפות צפת, כינרת, יזרעאל ועכו – היה 447,300 תושבים. במחוז הדרום – ובכללו נפת באר שבע ונפת אשקלון – היו 320,000 תושבים. הבדל בולט בין שני המחוזות היה במספר התושבים הלא יהודים. במחוז הדרום היו 27,500 תושבים לא יהודים, כלומר 8.5 אחוזים מתושבי המחוז ואילו במחוז הצפון – 202,700 תושבים לא יהודים, כלומר 45 אחוזים מתושביו. השנתון הסטטיסטי לישראל, 1970, עמ' 26, 27.

13 גם הקמת אוניברסיטה חדשה בחסות אוניברסיטת אָם התקיים בהקמת אוניברסיטת חיפה, שהייתה בחסות אקדמית מלאה של האוניברסיטה העברית בירושלים ובאחריות מנהלית של עיריית חיפה. אא"ע, תיק מל"ג, 1971; נדב היידקר, 'חבלי הלידה של אוניברסיטת חיפה', עיונים, 40 (2024), עמ' 123-157.

מדעי שלושה ראשי ממשלה: ליצחק שמיר, לשמעון פרס וליצחק רבין.¹⁴ על סמך פעילות זו אפשר לכנות את הפרופ' יורטנר אסטרטג מדעי, כלומר דמות מרכזית בעיצוב הזירה האקדמית המקומית, אשר תיאם בינה ובין הזירה הפוליטית.¹⁵

סגן ראש הממשלה ושר החינוך והתרבות יגאל אלון מינה את ועדת יורטנר ב־14 באפריל 1971.¹⁶ בכתב המינוי הוגדרו תפקידיה ומטרותיה של הוועדה כך: 'לבדוק אם יש צורך במוסד אוניברסיטאי בגליל; מה תחזית הביקוש למוסד כזה; מה הסיכויים להשיג סגל אקדמי קבוע; מה יהיה טיבו וייחודו; אילו פקולטות וחוגים יהיו בו; מה המשמעות הכספית בעשר השנים הראשונות של הקמת מוסד כזה'.¹⁷ הוועדה הגישה את מסקנותיה ליגאל אלון ב־25 ביולי 1971.¹⁸

עולה השאלה מדוע ועדת יורטנר חשובה לדיון החברתי-היסטורי על התפתחות דמותה של ההשכלה הגבוהה בישראל?¹⁹ ראשית, ועדה זו הייתה חשובה בעיצוב מדיניות הפיתוח במזרח הגליל בכלל ובצפת בפרט, אזורים שחוו כבר אז הגירה שלילית, אשר משמעותה שקיעה מתמשכת, כלכלית ותרבותית. הגאוגרף, הפרופ' אלישע אפרת, הגדיר את מצבה של צפת בשנת 1976 'נסיגה מתמדת כעיר'. להבנתו, העורף החקלאי, המתבסס על מושבי עולים ועל קיבוצים קטנים, אינו יכול לסייע בחיזוק מעמדה של צפת. בשל הריחוק של צפת, וכמוה טבריה וקריית שמונה, ממרכז הפעילות הכלכלית שבמרכז הארץ, ובהיעדר תנופת פיתוח וכוח משיכה, הייתה ידה על התחתונה בתחרות עם ערי החוף הגדולות, חיפה ותל אביב.²⁰ ועדה ממשלתית מראשית שנות השבעים שבדקה את הנושא קבעה: 'בולט חוסר היציבות באזור ו' (אזור הצפון) ובעיקר ההגירה מאזור הצפון מצביעים על

14 אייזיק רמבה, 'מדור: המדענים הצעירים של ישראל', "הכוכב העולה" של אוניברסיטת תל-אביב, **מעריב**, 29.11.1968.

15 משה ליסק ואורי כהן, 'האסטרטגים המדעיים בתקופת הממלכתיות: יחסי הגומלין בין הקהילה האקדמית למוקדי כוח פוליטיים', **עיונים בתקומת ישראל**, 20 (2010) עמ' 1-27.

16 חברי הוועדה: יהושע יורטנר, יושב ראש; משה אבידור, המנהל הכללי של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים; ארנון גפני, ראש אגף התקציבים במשרד האוצר; שלמה דרך, מהוצאת הספרים הקיבוץ המאוחד; שלמה פוקס, מנהל בית הספר לחינוך של האוניברסיטה העברית; אשר פרס - הפקולטה לפיזיקה בטכניון בחיפה; ואבנר שאקי, סגן שר החינוך והתרבות.

17 הוועדה מטעם המועצה להשכלה גבוהה לדיון בתכנית אוניברסיטת בר-אילן להקמת קמפוס אוניברסיטאי בצפת, 25.7.1971, א"מ, גל-18813/38 (מס' תיק מקורי, 282/6).

18 שם.

19 יוסף בן-דוד, 'אוניברסיטאות בישראל: דילמות של גידול, גיוון וניהול', בתוך: וולטר אקרמן, אריק כרמון ודוד צוקר (עורכים), **חינוך בחברה מתהווה: המערכת הישראלית**, א. הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, תל אביב וירושלים 1985, עמ' 527-562; עמי וולנסקי, **אקדמיה בסביבה משתנה: מדיניות ההשכלה הגבוהה של ישראל 1952-2004**, הקיבוץ המאוחד ומוסד שמואל נאמן, תל אביב 2005; אורי כהן, **ההר והגבעה: האוניברסיטה העברית בירושלים בתקופת טרנס העצמאות וראשית המדינה**, עם עובד והמכון לחקר הציונות וישראל ע"ש חיים ויצמן, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2006; **הנ"ל**, **אקדמיה בתל-אביב: צמיחתה של אוניברסיטה**, מאגנס, ירושלים 2014.

20 אלישע אפרת, **ערים ועיור בישראל**, אחיאסף, תל אביב 1976, עמ' 105-119. הציטוט על צפת מעמ' 110.

כוח המשיכה המועט של אזורים אלה הן מבחינה כלכלית וחברתית. מאזן הגירה שלילי כזה מערער גם את היציבות הפנימית של האוכלוסייה היהודית באזור גם משום ששיעור הפריון של היהודים נמוך מן האוכלוסייה הערבית המצויה באזור.²¹

יש להוסיף שאחד מגורמי השקיעה של הגליל היה היעדר מרכז עירוני צומח ותוסס המספק אפשרויות תעסוקה לקבוצות מגוונות. אלכסנדר ברלר קבע במחקרו על הערים החדשות (ערי פיתוח) בישראל, שפורסם ב-1970: 'קיומה של עיר בקבוצת גודל 3 (מעל ל-50,000 נפש) בדרום והעדרה בצפון אינם עניין של עיר אחת פחות או יותר, אלא עובדה קריטית. סף הגודל של 50,000 נפש הינו סף איכותי: אזור שנעדר ממנו ריכוז בסדר גודל כזה יהיה תמיד תלוי במרכז גדול שמחוצה לו. כלומר, יחסר לו הבסיס הראשוני לשלימות עירונית עצמאית'.²² חיסרון זה היה ידוע למחליטים במשרדי הממשלה, והיה ברור כי נדרשים מהלכים לחיזוק המוקד העירוני בצפת שעל אף מיקומה בלב הגליל, לא זוהתה כבירת הצפון; כך גם לא חיפה, שמרבית מתושבי האזור לא ראו בה בירתם בשל מיקומה מחוץ לגליל, ובכך הייתה פגיעה קשה בגיבוש האזור כולו. חולשת הגליל הייתה ידועה עוד בשנות השבעים, ובלשונו של אלכסנדר ברלר נדרשה 'נקיטת אמצעים יוזמים לפיתוח מואץ'. הקמת אוניברסיטה חדשה בצפת בשנות השבעים הייתה אמורה להיות גורם רב-השפעה בפיתוח המרכז העירוני הנדרש במזרח הגליל.

הדמוגרף, הפרופ' סרג'ו דלה-פרגולה, חקר את אוכלוסיית ישראל בשנים 1966-1976 והצביע על הצמיחה הדמוגרפית שהתחוללה בפרק זמן זה: בסוף שנת 1966 חיו בישראל 2,657,400, ובסוף 1976 - 3,575,400. זה היה גידול של 918,000, כ-35 אחוזים. לאחר מלחמת ששת הימים התפתח גל עלייה גדול של 334,000 איש, ולדבריו 'גל ההגירה לישראל אחרי מלחמת 1967 היה משמעותי בעיקר בגלל הרכבו. אחוז ניכר ממנו היו יוצאי מדינות מערב אירופה ואמריקה, וגם עולים מברית המועצות'. פריצת דרך משמעותית בעלייה לארץ מברית המועצות הייתה ב-1971, שאז עלו קרוב ל-13,000 איש, ובכל אחת מהשנים 1972 ו-1973 עלו יותר מ-30,000. על אף נתונים מעודדים אלה, התברר כי לפי תפוסת האוכלוסייה בהגירה הפנימית, המפסיד הגדול היה מחוז הצפון; אמנם התיישבו בו 86,066 איש, אך עזבו אותו 120,642, כלומר גרעו מן המחוז 34,576 תושבים.²³

ועדת יורטנר השפיעה על שדה האקדמיה בישראל למשך עשרות שנים קדימה משום שבהחלטותיה הכריעה בין שתי מגמות סותרות: מצד אחד הגדלה והרחבה של מפת האקדמיה בישראל על ידי הקמת מוסדות אקדמיים חדשים - מגמה שדחפו אוניברסיטת בר-אילן ושר החינוך והתרבות, או העמקת ההשקעה במוסדות הקיימים ובלימה של

21 הוועדה מטעם המועצה להשכלה גבוהה לדיון בתכנית אוניברסיטת בר-אילן להקמת קמפוס אוניברסיטאי בצפת, 25.7.1971, א"מ, גל-18813/38.

22 אלכסנדר ברלר, **ערים חדשות בישראל**, ההוצאה האוניברסיטאית בישראל, ירושלים 1970, עמ' 34-35.

23 סרג'ו דלה-פרגולה, 'אוכלוסיית ישראל בעשור השלישי: מגמות והקשרים' בתוך: אביבה חלמיש ועופר שיף (עורכים), **ישראל 67-77: המשכיות ומפנה (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2017)**, עמ' 185-220.

הקמת אוניברסיטאות חדשות – תפיסה שביטא רקטור האוניברסיטה העברית, הפרופ' יעקב כ"ץ, ובאה לידי ביטוי, הלכה למעשה, במדיניותה בנוגע לאוניברסיטת תל אביב והאוניברסיטה הפתוחה. במאבק ארוך שנים חסמה האוניברסיטה העברית את הקמת אוניברסיטת תל אביב כמוסד מחקר עצמאי וכחלק מכך היא טיפחה אותה כמוסד אקדמי חלש מחקרית הנמצא בחסותה.²⁴ הדגם של אוניברסיטת חסות היה דגם שהאוניברסיטה העברית בירושלים כבר אימצה בקידום אוניברסיטת חיפה, שהיא ניהלה אותה בראשיתה.

הרקע להקמת ועדת יורטנר

בתום שני עשורים לקיומה של מדינת ישראל, בשלטונה של תנועת העבודה, התקבע מצב שהדור השני, המזרחי והערבי, היה כמעט חסר כל סיכוי להתקבל ללימודים לתארים אקדמיים.²⁵ סיכום ברור וחד של המצב הזה נתנה ועדת מומחים בין לאומית שבחנה את הצורך בהקמת האוניברסיטה הפתוחה. היא קבעה בקשר לסוגיית הנגישות האתנית לאקדמיה ב־1972 כך:

הסוקר את אלה המגיעים אל הדרגות הגבוהות של החינוך בישראל, תוך ניתוח הרקע התרבותי שלהם, יעמוד מיד על העניין החשוב ביותר העומד בפני מערכת החינוך: כיצד לכוונה באופן ששיעור גבוה יותר של ישראלים שמוצאם מארצות אפריקה, מהמזרח התיכון ואסיה יסיימו את לימודיהם בהצלחה. הפער בין ההישגים הלימודיים של יוצאי ארצות אירופה ובניהם מכאן, לבין יוצאי ארצות המזרח והערבים מכאן גדול כל כך, עד שיכול אדם לטעון, כי מוסדות החינוך הקיימים בישראל נועדו, כביכול, לסכל את סיכוייה של מחצית האוכלוסייה.²⁶

היו שראו בהיעדרם של יוצאי ארצות המזרח והערבים מהאקדמיה בישראל מקור לסכנה ליציבות החברתית בה, שעלולה להוביל לזעזועים קשים. אחד הקולות הבולטים לכך היה הפרופ' שניאור ליפסון ממכון ויצמן למדע, מיוזמי האוניברסיטה הפתוחה וממקימה, שהיה בראשית שנות השבעים יושב ראש ועדה של המל"ג אשר נועדה לסקור את מצב החינוך העל־תיכוני – למעט החינוך האוניברסיטאי – וכן להציע עקרונות לביסוס פיתוחו בעתיד.²⁷

24 נחום גרוס, מדיניות האוניברסיטה העברית לשמירת מעמדה הבלעדי: שלוחות בתל־אביב (1970-1959), המכון לחקר כלכלי בישראל ע"ש מוריס פאלק, ירושלים 2008; כהן, ההר והגבעה, עמ' 201-229; הנ"ל, אקדמיה בתל־אביב.

25 אפרים יער, 'זמות פרטית כמסלול לניעות סוציו-כלכלית: היבט נוסף על הריבוד העדתי בישראל', מגמות: כתב עת רב־תחומי במדעי החברה, כט, 4 (ספטמבר 1986), עמ' 393-412.

26 וילבור שראם (יושב ראש), דויד הוקרידג' והארולד האו, 'אוניברסיטה לכל' בישראל, דוח ליד הנדיב, מוגש על ידי ועדת חקירה, 15.9.1972, עמ' 21.

27 ראו דין וחשבון הוועדה לחינוך על־תיכון, משרד החינוך והתרבות, המועצה להשכלה גבוהה, דצמבר 1971.

בדצמבר 1972 טען הפרופ' ליפסון בריאיון לעיתון דבר: 'שיעור בעלי תעודת הבגרות בין האשכנזים הוא 375 מתוך אלף ובין עדות המזרח - 55 מתוך אלף. דבר זה מעיד על בעיה חמורה העלולה לזעזע את חברתנו'.²⁸

המזרחים היו כ-48 אחוזים מקרב האוכלוסייה היהודית בארץ ונעדרו כמעט מהאוניברסיטאות. לסוגיה זו התלוו השלכות סוציולוגיות מכריעות.²⁹ במצב זה לא התקיים בסיס להתפתחות מעמד בינוני מזרחי, וממילא גם לא לחברת הסמכה (Credential Society) אקדמית-פרופסיונלית, שבמדינות מודרניות מפותחות הייתה לאחר מלחמת העולם השנייה גורם ניעות מעמדי מרכזי.³⁰ סוגיית היעדרות הניעות האקדמית למזרחים לא נותרה עניין של חינוך בלבד אלא הייתה לסוגיה בעלת השלכות פוליטיות.³¹ חוקרים חלוקים בהסבר התופעה. הפרופ' יונתן שפירא מאוניברסיטת תל אביב ראה בהיעדר המזרחים מהאקדמיה עדות לנחיתות תרבותית של המזרחים מול האשכנזים, המסבירה את נטיותיהם הפוליטיות לאמץ דפוסים כמו פשיסטיים.³² לעומתו, הד"ר שלמה סבירסקי טען כי התקיימה מדיניות הסללה של המזרחים באמצעות מערכת החינוך. לדבריו, נוצרו שני מעמדות לעומתיים והתגבשה חלוקת עבודה עדתית, שלפיה השליטה על ההון ועל תגמוליו מרוכזת בידי האוכלוסייה האשכנזית, ואילו מהאוכלוסייה המזרחית נשללה שליטה זו.³³ על כל פנים, קיימת הסכמה רחבה בין הסוציולוגים שעסקו בנושא בשנות השבעים כי התקיימה עד אז בישראל חברת 'שסעים חופפים' מובהקת, כלומר התקיים קשר ברור בין מוצא עדתי למעמד חברתי ולהשכלה אקדמית. המעמדות הגבוהים ובעלי ההכשרה הפרופסיונלית-אקדמית היו אשכנזים, יוצאי אירופה, ואת רוב מקצועות הפרולטריון והמעמד הבינוני הנמוך, שלא נדרשו בהם תעודות הסמכה אקדמיות, איישו המזרחים, יוצאי המזרח התיכון וצפון אפריקה.

- 28 רעיה נבו, 'לקראת אוניברסיטה פתוחה בישראל', דבר, 18.12.1972.
- 29 לוח ב/17: האוכלוסייה היהודית, לפי יבשת לידה, תקופת עלייה, מין וגיל (1961-1969), השנתון הסטטיסטי לישראל, 1970, עמ' 46; מקבלי תעודת בגרות בשנת תשכ"ט (1968-1969): בסך הכול: 10,347; ישראל - 918; אסיה ואפריקה - 1,503; אירופה ואמריקה: 7,413; לא ידוע - 513. מקור: לוח יט/24: התלמידים הזכאים לתעודת בגרות, לפי מין וסוג בית הספר, שם, עמ' 564.
- 30 על חברת ההסמכה ראו: Randall Collins, *The Credential Society: An Historical Sociology of Education and Stratification*, Academic Press, New York, 1979.
- 31 אורי כהן ונסים ליאון, 'לשאלת המעמד הבינוני-המזרחי בישראל', אלפיים, 32 (2008), עמ' 83-101; הנ"ל, מרכז תנועת חרות והמזרחים, 1977-1965: משותפות אדנותית לשותפות תחרותית (מחקר מדיניות 88), המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, 2011.
- 32 יונתן שפירא, 'לשלוטן בחרתנו: דרכה של תנועת החרות, הסבר סוציולוגי פוליטי, עם עובד, תל אביב 1989; הנ"ל, 'חברה בשבי הפוליטיקאים, ספרית פועלים, תל אביב 1996. ביקורת על תפיסתו של שפירא ראו בתוך: אורי כהן ושמאל הירש, 'דמות המזרחים בכתביו של יונתן שפירא', אלפיים, 24 (2003), עמ' 171-190.
- 33 שלמה סבירסקי, לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל, ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות, מחברות למחקר ולביקורת, חיפה 1981; הנ"ל, החינוך בישראל מחוז המסלולים הנפרדים, ברירות, תל אביב 1990.

המסלול המרכזי להתפתחותו וללכידותו המואצת של המעמד הבינוני האשכנזי התקיים דרך נגישות לתעודות השכלה אקדמיות. לאוניברסיטאות – העברית בירושלים, בר־אילן, תל אביב, בן-גוריון בנגב וחיפה, נוסף על הטכניון ועל מכון ויצמן – הייתה שליטה מוחלטת על מתן תוארי ההסמכה הפרופסיונליים והמחקריים.³⁴ מנגד, הנתונים העידו על המצב הקשה של מחצית מן האוכלוסייה בארץ, המזרחים והערבים. נתונים אלה היו ברורים למחליטים בממשלה ובאוניברסיטאות, אולם מדיניותם התיישרה עם התפיסה המסתגרת של האוניברסיטה העברית בירושלים, שלפיה ישראל מיצתה את כושר ההתפתחות של אוניברסיטאות מחקר חדשות. הקמה של אוניברסיטה חדשה נחשבה סכנה. הדברים הגיעו לידי כך שהנהלת האוניברסיטה העברית בירושלים ראתה בעצם הקמת האוניברסיטה הפתוחה בשנת 1976 – מוסד אקדמי קטן שפעל על פי דגם של מכללה ונועד לסייע לנגישות מזרחים, ערבים ותושבי הפריפריה – איום של ממש על מעמדה, וראשיה פעלו בתקיפות להצר את צעדיה, תוך כדי ניסיונות ממשיים לחסום את סיכוייהם האקדמיים של בוגריה.³⁵ נוסף לתפיסת ההסתגרות של האוניברסיטה העברית בירושלים התקיימה מערכת ריבוד ואינטרסים בין אוניברסיטאות המחקר שהיו להן תפיסות שונות בנוגע לנגישות לתואר אקדמי, ליחסי מרכז-פריפריה, להגדרת המונח 'מצוינות אקדמית' ולתקצוב פעולתן. מצד אחד עמדו אוניברסיטאות העילית – האוניברסיטה העברית בירושלים, הטכניון, מכון ויצמן ואוניברסיטת תל אביב; ומהצד האחר עמדו האוניברסיטאות הייעודיות, המכוונות לאוכלוסיות מיוחדות או פריפריאליות גאוגרפית – אוניברסיטת בר־אילן, אוניברסיטת חיפה ואוניברסיטת הנגב, היא אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.³⁶

חודשי פעילותה של ועדת יורטנר עמדו בסימן התרחבות הביטויים הפוליטיים והציבוריים של השסע העדתי בין אשכנזים למזרחים. במוקד ניצבה פעילות תנועת הפנתרים השחורים, שהוקמה בינואר 1971. צעירים משכונות עוני בירושלים פתחו בפעולות מחאה על רקע קיפוח ואפליה לרעה של מזרחים, ביקרו בחריפות את התעלמות הממסד מבעיות חברתיות קשות וקבעו את מטרותם: להילחם לשינוי עתידם ולסיוע בחינוך למזרחים; מעשי המחאה התפשטו לכל רחבי הארץ,³⁷ וב-13 באפריל 1971 פגשה ראש

34 לוח יט/25: התלמידים ומקבלי התארים במוסדות האקדמיים (תש"ט עד תש"ל: 1948-1949 עד 1969-1970), השנתון הסטטיסטי לישראל, 1970, עמ' 565.

35 כהן, 'להקנות השכלה גבוהה לישראל השנייה'.

36 אברהם יוגב, 'ריבוד האוניברסיטאות בישראל והשלכותיו על מדיניות החינוך הגבוה', סוציולוגיה ישראלית, ב' (2000), עמ' 481-498.

37 מנחם הופנונג, מחאה וחמאה: השפעת הפגנות הפנתרים השחורים על הקצאות לצורכי חברה ורווחה, נבו, שריגים 2006; סמי שלום שטרית, המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה 1948-2003, עם עובד, תל אביב 2004; דבורה ברנשטיין, 'הפנתרים השחורים: קונפליקט ומחאה בחברה הישראלית', מגמות: כתב עת רב-תחומי במדעי החברה, כה, 1 (ספטמבר 1979), עמ' 65-80; הנ"ל, 'הפנתרים השחורים כתנועת מחאה: קריאת תגר למדינה ולסדרה', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), העשור השלישי: תשכ"ח-תשל"ח, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2008, עמ' 103-114.

הממשלה גולדה מאיר, עם חברי ממשלה נוספים, ובהם שר החינוך יגאל אלון, את מנהיגי הפנתרים השחורים בלשכתה. בהמשך אותו שבוע התקיים חג המימונה בצל הפגנות סוערות של תנועת הפנתרים השחורים. ב־18 במאי 1971, 12 יום לאחר הישיבה הראשונה של ועדת יורטנר, שהתקיימה ב־6 במאי, הגיע מאבק הפנתרים השחורים לשיא בהפגנה של אלפי משתתפים בכיכר ציון בירושלים. המפגינים מחו על הקיפוח העדתי ונרשמו עימותים קשים עם המשטרה, ובכללם השלכת אבנים ובקבוקי תבערה לעבר השוטרים.³⁸ נקודה אחרת שעולה מן הדיון בסוגיית הנגישות להשכלה גבוהה למזרחים היא כי בניתוח הסיבות להתפוררות תנועת העבודה במהפך 1977 ולמיצוי תפקידה ההיסטורי בתור מפלגה הגמונית יש חוקרים שמדגישים את עוניים של מהגרים יוצאי המזרחים בישראל ואת שכפולו בדור השני. במסגרת זו מדגישים את פעילות המוסד לביטוח לאומי ואת תשלומי ההעברה החד־צדדיים שלו, שנועדו לסייע למזרחים לצאת ממעגל העוני הקשה.³⁹ בפועל, הרוב המוחלט של המזרחים לא היו עניים שנוזקו לתמיכת הביטוח הלאומי, אולם חסימת הניעות שלהם בדרך ליצירתו של מעמד בינוני מזרחי – באמצעות הגבלת הנגישות שלהם ללימודים אקדמיים ולקבלת תעודות הסמכה מן האוניברסיטאות – הייתה קריטית ובעלת חשיבות ארוכת טווח. ועדת יהושע יורטנר והמל"ג יכלו להיות מכשיר רב־חשיבות בחיזוק הנגישות של קבוצות מודרות להשכלה גבוהה באמצעות פתיחתה של אוניברסיטת מחקר חדשה בגליל.

הצורך במרכז עירוני בגליל

אוניברסיטאות המחקר בישראל הוקמו במרכזים עירוניים שהיו אמורים לתת שירותים ולתמוך בקיום האוניברסיטה. הקמת אוניברסיטה חדשה בגליל, עירונית בצבינה, הייתה אמורה לתרום לשינוי יחסי מרכז וספר בארץ, שהיו לנושא עדתי מרכזי מאז הקמת המדינה, אז הופנו רבים מהעולים החדשים, מרביתם יוצאי צפון אפריקה ואסיה, למעברות וליישובים המרוחקים מאזור המרכז.⁴⁰ כך נוצרו עיירות פיתוח וערים נחשלות רבות שהתאפיינו לרוב באוכלוסיית עולים עם קשיי הסתגלות, ללא שפה, ללא מעמד וללא הנהגה מוסמכת.⁴¹ הפניית אוכלוסיית העולים לספר הארץ, שהתאפיין בתשתית מפגרת, תעסוקת דחק, מערכת חינוך נחשלת וללא מוסדות תרבות, העמיקה את הבדלי המעמדות החריפים, שכן

38 'ועדת הפנים תכונס לדיון מיוחד בהפגנות הפנתרים – 37 מתפרעים עדיין במעצר', דבר, 20.5.1971.

39 דני גוטוויין, 'ההיגיון המעמדי של "המהפך הארוך", 1973-1977', בתוך: אביבה חלמיש ועופר שיף (עורכים), **ישראל 67-77: המשכיות ומפנה (עיונים בתקומת ישראל)**, סדרת נושא, 2017), עמ' 21-57.

40 עוזיאל שמלץ, 'העלייה ההמונית מאסיה ומצפון אפריקה: היבטים דמוגרפיים', **פעמים**, 39 (תשמ"ט), עמ' 15-63; ירון צור, 'הבעיה העדתית בדיוני הנהלת הסוכנות בשלהי תקופת העלייה ההמונית', **ישראל**, 2 (2002), עמ' 81-106.

41 זאב צחור, 'יחסי מרכז ופריפריה', בתוך: שרה ומאיר אהרוני (עורכים), **ישראל 2000**, מקסם, כפר סבא 2000, עמ' 85-99.

קבוצה זו מלכתחילה הייתה חלשה יותר ומשכילה פחות בהשוואה לאוכלוסייה החזקה שהתגוררה במרכז הארץ.⁴²

אחת הסוגיות הקשורות לעניינה של הקמת אוניברסיטה בגליל, שמרכז פעילותה בעיר צפת, עולה מתוך דוחות שהכין האגף לתפקידים מיוחדים שפעל במשרד לקליטת העלייה והוצגו לפני ועדת יורטנר.⁴³ מדוחות אלה עולה שבשני העשורים הראשונים למדינה התחוללה בארץ תמורה באוכלוסייה שאין לה תקדים בארץ אחרת. זו באה לביטוי הן בשיעור גידול האוכלוסייה, הן בשינוי מכריע בפיזור האוכלוסייה בתוך המדינה. שתי מגמות עיקריות הטביעו את חותמן על התמורות בחלוקה בין האזורים: הראשונה, גידול דמוגרפי מהיר בחלקן של ערי החוף, מנהריה ועד לאשקלון; השנייה, התחזקות השפעת המטרופולין רב-העוצמה שהתפתח בתל אביב ובמחוז המרכז.

תהליך העיור המואץ שהתרחש בישראל הביא לריכוז של כחמש שישיות מכלל האוכלוסייה בערים; שלושה רבעים ממנה בכרכים וברצף עירוני שהלך והתאחד לעיר ענקית סביב תל אביב, יותר ממחציתו ברצועת חוף צרה תחומה על ידי שני כרכים – תל אביב וחיפה. יותר משליש מהאוכלוסייה היה מרוכז באגד ערים מסיבי אחד שהיה מבחינות רבות בראשית שנות השבעים עיר אחת. המתכננים קבעו ב־1971:

כשמנסים לאתר את כיווני ההתפרדות האפשריים בולטת התופעה שמוקדים עירוניים בכוח קיימים בדרום והם נעדרים בצפון. צפונה של הארץ זקוק לגרעין עירוני גדול. במשימה זו יש מעגל קסמים שכן החישובים של בעלי יכולת אינטלקטואלית הוא תנאי ליצירת מציאות יוצרת עיר, אולם, כדי למשוך אנשים כאלה יש להציע להם תנאים נאותים. יציאה ממעגל קסמים זה אפשרית ע"י פעולה מכרעת של תכנון אזורי בצורה תמריצים לפעולה זו.⁴⁴

המתכננים ידעו כיצד לצאת ממעגל קסמים זה בספר שבדרום הארץ, ולצורך כך הוקמה אוניברסיטת הנגב בבאר שבע. הקמת אוניברסיטה עירונית, ובאמצעותה לנסות לפתור את בעיית ההגירה השלילית, הייתה תמריץ ידוע, וכאמור הוא יושם בדרום. האפשרות לקדם פתרון דומה לבעיית החוסר במרכז עירוני גדול וחזק במזרח הגליל, הובאה אם כן לפתחה של ועדת יורטנר. תופעה זו מעידה על כוח משיכה מועט כלכלית וחברתית וכן על יציבות פנימית רעועה של הערים באזור זה.⁴⁵ נמצא שאוכלוסיית ערי הפיתוח מעידה 'שורב ילידי

42 דבורה הכהן, עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1994; משה ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים: כישלוננו של כור ההיתוך, מוסד ביאליק, ירושלים 1999.

43 הוועדה מטעם המועצה להשכלה גבוהה לדיון בתכנית אוניברסיטת בר-אילן להקמת קמפוס אוניברסיטאי בצפת, 25.7.1971, א"מ, גל-18813/38.

44 נספח ד: סקירה על 'מאזן הגירה שלילי' מהגליל, מתוך: 'פרויקט הגליל המזרחי – קליטת מדענים, מומחים, טכנאים ובעלי מקצוע עולים (אזור פיתוח א)', המשרד לקליטת העלייה – האגף לתפקידים מיוחדים, 29.6.1971, שם.

45 שם.

חוץ־לארץ בקרב אוכלוסיית הערים החדשות [ערי הפיתוח], הם יוצאי ארצות מעוטות פיתוח מובהקות באסיה או באפריקה, בעוד שבערים הוותיקות הרוב המכריע הם יוצאי ארצות אירופאיות.⁴⁶ לעובדה זו נודעה חשיבות רבה בהתפתחותן של ערי הפיתוח בצפון שהיו ערים 'מזרחיות'.

התפלגות ילידי חוץ־לארץ בערי הפיתוח לפי ארצות המוצא, 1967 (באחוזים)⁴⁷

כלל ילידי חוץ־לארץ	ארצות אסיה-אפריקה	ארצות אירופה-אמריקה
כלל האוכלוסייה	48.0	52.0
היהודית בארץ		
טבריה	81.4	18.6
צפת	57.1	42.9
חצור	94.4	5.6
קריית שמונה	83.6	16.4
בית שאן	87.2	12.8

מקורות התמיכה לאוניברסיטת הגליל בצפת

כאמור, ב־28 בפברואר 1971 פורסמה בעיתון **הצפפה** כתבה שכותרתה 'אוניברסיטה תוקם בצפת', ונגיד אוניברסיטת בר־אילן הכריז על הכוונה להקמת אוניברסיטת הגליל ביוזמת עיריית צפת והמועצות המקומיות בגליל לצד אוניברסיטת בר־אילן.⁴⁸ ראש עיריית צפת מאיר מִיָּכָר (מִיִּיבָּרְג), מפקד העיר צפת במלחמת העצמאות, הסביר שהקמת אוניברסיטה בצפת תפתור חלק ניכר מבעיות העיר, שאינה משופעת תעשייה. האוניברסיטה תפתח את שעריה לסטודנטים מהגליל שעד אותה העת נכפה עליהם להגיע למרכז הארץ לצורך רכישת השכלה גבוהה, כלומר הם לא ייאלצו לעזוב. בין הקבוצות שביקש ראש העירייה לגייס לאוניברסיטה בתחומו היו סטודנטים יהודים מחוץ־לארץ שהגיעו לארץ למטרה זו. להערכתו, יהיה זול לממן את שהותם ואת לימודיהם באוניברסיטת הגליל בצפת יותר מאשר במקומות אחרים בארץ.⁴⁹

לברכות על הקמת האוניברסיטה החדשה הצטרף ז'אקי ג'ובראן, ראש מועצת גוש חלב, בשם היישובים הערביים שסטודנטים שלהם למדו בשלוחת בר־אילן בצפת. הד"ר דב כהן, יושב ראש אגודת שוחרי האוניברסיטה בצפת, הביע רצון שבאוניברסיטה החדשה ייקלטו צעירים מחוץ־לארץ שישתקעו בישראל. הרב דוד דיין, רב העיר הספרדי של צפת, הביע

46 ברלר, **ערים חדשות בישראל**, עמ' 65.

47 שם, עמ' 73.

48 'אוניברסיטה תוקם בצפת', **הצפפה**, 28.2.1971.

49 שם.

תמיכה בהקמת האוניברסיטה והוסיף משאלה שתוקם באוניברסיטה הגלילית קתדרה מיוחדת לחקר הקבלה ברוח ישראל.⁵⁰

בשלוחת אוניברסיטת בר-אילן בצפת למדו באותה העת 120 סטודנטים, מהם 20 מהמגזר הערבי. מחצית הסטודנטים היו מורים מצפת והאזור, והאחרים – בעלי מקצועות חופשיים. ב-1971 לימדו 12 ממורי אוניברסיטת בר-אילן 25 קורסים בשלוחה בצפת. הד"ר טוביה בר-אילן, מנהל השלוחות, הביע תקווה כי היישובים שברדיוס של 50 קילומטרים מצפת יירתמו לסייע להקמת האוניברסיטה בבירת הגליל. הפרופ' לוקשטיין, נגיד אוניברסיטת בר-אילן, קבע שבתוך שנתיים ימים תחדל שלוחת צפת להיות שלוחה ותהיה אוניברסיטה בזכות עצמה שתעניק תארים אקדמיים ככל האוניברסיטאות בישראל: 'אני מכריז בזה רשמית, כי האוניברסיטה שתוקם בצפת בחסות "בר-אילן" תהיה אוניברסיטה מלאה'. האופטימיות של לוקשטיין התבססה על ההבנה שיהודים אמידים בארצות הברית מעוניינים להעניק תרומות להקמת האוניברסיטה הגלילית; אמנם צפת היא עיר קטנה, אבל לדעתו מצויה במקום מתאים להקמת אוניברסיטה, כמקובל במדינות שונות בחוץ-לארץ.⁵¹ מִיכָר צִיין כי בראשית פעילותו בעיר סבר שאפשר להפריח את צפת באמצעות תיעוש מואץ. אולם המציאות הוכיחה שאין המשקיעים להוטים להשקיע בצפת הרחוקה אלא מעדיפים לעשות זאת במקומות קרובים למרכז הארץ. בשל כך זנח מִיכָר את רעיון התיעוש ופעל לעשות את צפת עיר חוכמה ומדע. ראש העירייה הסביר כי הוא יודע שמבחינת מספר תושבי הגליל באותה התקופה אין הצדקה להקמת אוניברסיטה בצפת, 'אבל יש לזכור שהאוניברסיטה שתוקם בצפת תשרת לא רק את צפת ותושבי האזור – אוניברסיטה זו תשרת גם את מאות הצעירים היהודים מחוץ-לארץ המשתוקקים ללמוד בישראל, אך נדחים מחוסר אפשרויות קליטה באוניברסיטאות הקיימות'. נמסר כי יגאל אלון הבטיח לסייע בהקמת אוניברסיטת הגליל בצפת וכי מִיכָר ונציגים מאוניברסיטת בר-אילן תכננו סיור בקהילות יהודיות מחוץ לישראל לאיסוף תרומות עבור הקמפוס האוניברסיטאי בצפת, העתיד להיבנות על הר כנען.

ב-24 בינואר 1971, כחודש ימים לפני פרסום הידיעה בעיתון הַצִּפָּה על הקמת אוניברסיטת הגליל בצפת, שלח הפרופ' אהרן הראל-פיש, רקטור אוניברסיטת בר-אילן, מכתב ליגאל אלון, שר החינוך והתרבות ויושב ראש המל"ג, שכותרתו: 'תוכנית להקים קמפוס אוניברסיטאי בצפת'. ברקע עמדה פעילות שלוחת אוניברסיטת בר-אילן בצפת שנוסדה בשנת הלימודים תשכ"ט והציעה עשרה קורסים בתחומים שונים. נרשמו אליהם 125 סטודנטים מכל רחבי הגליל. בשנה השלישית לפעילות השלוחה היא קיבלה צביון אוניברסיטאי יותר, שכן רוב הסטודנטים בשלב זה היו בעלי תעודת בגרות, להבדיל מסטודנטים בשלבים הראשונים, אשר רובם היו סטודנטים שלא מן המניין. הסטודנטים למדו תכנית סדירה שנועדה להכשירם לקראת תואר בוגר אוניברסיטה ונלמדו קורסים

50 שם.

51 שם.

להתמחות לצד קורסים כלליים יותר, קורסי חובה וקורסים להתמחות מקבילים לאלה שנלמדו בחוגים באוניברסיטת האם ברמת גן.⁵²

רקטור אוניברסיטת בר-אילן קבע שעל סמך פעילות השלוחה בשלוש השנים האחרונות, 'אין שום ספק שניתן להעמיק ולהרחיב את פעולת אוניברסיטת בר-אילן בצפת, ולפתח שם מכון אוניברסיטאי לכל דבר. אוניברסיטת בר-אילן מציעה, אפוא, להקים בצפת קמפוס אוניברסיטאי שבו אפשר יהיה למלא את כל הדרישות של התואר הראשון בתשעה חוגים'.⁵³ לצד החוגים יפעלו חוגים משולבים, ומלבד המרצים מאוניברסיטת בר-אילן אשר יעבדו בצפת במשרה חלקית, כמו שהיה נהוג בשלוחה, יתמנו מרצים חדשים למשרות מלאות, והם יתבקשו לקבוע את מגוריהם בצפת.

הרקטור המליץ על הקמת מעונות שיתאכסנו בהם כ-400 סטודנטים מהארץ ומחוץ-לארץ. הוא קבע שמספר המועמדים הפונים לאוניברסיטת בר-אילן בכל שנה רק מאזור ניו יורק עולה פי שלושה על מספר המקומות הפנויים במעונות ברמת גן. תכניתו הייתה שהקמת קמפוס בצפת תפתור חלקית את הבעיה של קליטת סטודנטים יהודים מחוץ-לארץ. מלבד המעונות, בשלב הראשון יוקם בניין, ובו יתנהלו הלימודים בכל החוגים. יהיו בו ספרייה, מסעדה ומשרדי המנהלה. לפי האומדן שקבע, ההשקעה הראשונה תהיה כ-2-3 מיליון דולר. הראל-פיש קבע שאפשר לגייס סכום מסוים משוחרי אוניברסיטת בר-אילן בחוץ-לארץ, אולם להגשמת הרעיון תידרש השתתפות ניכרת מצד הממשלה. אין הכוונה בשלב הראשון לפתח בצפת לימודים במדעי הטבע ואף לא לימודים לתואר שני (תהליכים אלה יוכלו להתקיים בשלבים מאוחרים יותר), ולכן אפשר לצפות שהתקציב השוטף יהיה נמוך יחסית בחמש השנים הראשונות של המוסד. מכתב זה היה פנייה רשמית לממשלה ולשר החינוך, האחראי למל"ג, לפעול למימוש התכנית, ולאחר הינתן האישור ייגשו רשויות אוניברסיטת בר-אילן לעבודה יסודית ומפורטת יותר של התכנית. על כל פנים, הפרופ' הראל-פיש קבע:

אין צורך להאריך את הדיבור על המשמעות הלאומית של הקמת מוסד להשכלה גבוהה בגליל העליון, וביחוד בצפת, עיר המקובלים. אנו מחזירים בזה את העטרה ליושנה. יש בתוכנית המוצעת משום אתגר אינטלקטואלי ורוחני מהמדרגה הראשונה ואין לנו ספק שיימצאו בקרבנו, תוך שיתוף פעולה מלא עם אנשי צפת עצמה, הרוח החלוצית והמשאבים האקדמיים להגשמת המשימה הגדולה הזאת.⁵⁴

52 מכתב הפרופ' אהרן הראל-פיש, רקטור אוניברסיטת בר-אילן, לשר החינוך יגאל אלון, 24.1.1971, א"מ, גל-18813/38, עמ' 315-317.

53 החוגים המיועדים לתואר ראשון באוניברסיטת צפת היו: (1) תנ"ך; (2) פסיכולוגיה; (3) ספרות; (4) חינוך; (5) היסטוריה; (6) אנגלית; (7) מדעי המדינה; (8) תלמוד; (9) כלכלה.

54 הוועדה מטעם המועצה להשכלה גבוהה לדיון בתכנית אוניברסיטת בר-אילן להקמת קמפוס אוניברסיטאי בצפת, 25.7.1971, א"מ, גל-18813/38, עמ' 317.

ב־13 באפריל 1971, זמן קצר לאחר שכתב הראל־פיש את מכתבו, התקיים דיון בהשתתפות שר החינוך והתרבות יגאל אלון, הפרופ' יהושע יורטנר סגן נשיא אוניברסיטת תל אביב, שמואל בנדור מזכיר המל"ג ואברהם בן יעקב, מזכיר ועדת יורטנר בנוגע לשלבים ולעמדות בדבר קידום המיזם האקדמי. נקבע שיש לבקר בצפת בבית החולים הישן וכן במלכ"ן – מוסד לטיפול בעולים נחשלים בעיר ובטבריה; להיפגש עם ראשי העיריות ועם ראשי המועצות המקומיות; לקבל מידע עדכני מאוניברסיטת בר־אילן על השלוחה בצפת ולהיפגש עם הנהלתה; להיפגש עם נציגי מכללות שפעלו בגליל; הודגש ששר החינוך הביע תמיכה בפתיחת אוניברסיטה בצפת במדעי הרוח, במדעי החינוך ובמדעי החברה. נקבע שיש לערוך סקר בנוגע לאוכלוסיית הלומדים בגליל; לקבוע חסות אקדמית; לקבוע מי יחליט בעתיד על גיוס הסגל האקדמי: המל"ג או אוניברסיטת בר־אילן או גוף אחר.⁵⁵

ב־7 במאי 1971 ביקש יורטנר את אישור יגאל אלון לדחות בחודש ימים את הגשת הדוח הסופי של הוועדה מאחר שבישיבתה הראשונה הועלו בעיות, ואלו דורשות סקר ממצה; לא יהיה אפשר לבצעו ולהשלימו בתוך חודש ימים, ובשל חשיבותו יש לאפשר לוועדה לבצע את עבודתה ביסודיות ויש לאשר את ההארכה בזמן.⁵⁶ לאחר ימים אחדים אישר יגאל אלון את הבקשה לדחיית מועד הגשת המסקנות בגלל הצורך לבצע סקר פוטנציאל הלומדים.⁵⁷

על משמעות סקר פוטנציאל הלומדים בגליל

לסקר הפוטנציאל הלומדים יש חשיבות מרכזית להבנת התהליך שהביא בסופו של דבר לכך שלא הוקמה האוניברסיטה בצפת. אילו מינו שרי החינוך זלמן ארן או יגאל אלון, בתוקף תפקידם כיושבי ראש המל"ג, ועדה שתערוך סקר במחצית השנייה של שנות השישים בנוגע לפוטנציאל הלומדים לאוניברסיטה בבאר שבע וביישובים בסביבתה הקרובה הייתה מסקנת הסקר פשוטה וברורה: אין צורך בהקמת אוניברסיטה חדשה בנגב על בסיס הכוחות המצויים בבאר שבע ובסביבתה. אילו שמע על כוונה כזו הפרופ' חיים חנני מהטכניון, האיש שקידם בכל כוחותיו את הקמת האוניברסיטה החדשה וגם היה הרקטור הראשון של אוניברסיטת הנגב, הוא היה מבין שמדובר בניסיון לחסום את הקמת המוסד האקדמי שהוא ביקש להקים בדרום הארץ.⁵⁸

55 'סיכום הישיבה שהתקיימה ביום 13.4.1971, שם, עמ' 313.

56 הפרופ' יהושע יורטנר ליגאל אלון, 7.5.1971, שם, עמ' 311.

57 שמואל בנדור ליורטנר בעניין 'ועדת יורטנר', 16.5.1971, שם, עמ' 309.

58 מסופרת אנקדוטה על הדיונים בין לוי אשכול, ראש הממשלה אז, שאמר לפרופ' חנני כי הוא מציע שבמקום הקמת אוניברסיטת באר שבע הוא יממן באמצעות הממשלה שירות אוטובוסים חינם ויומי לכל הסטודנטים מבאר שבע שיגיעו ללמוד באוניברסיטת תל אביב, וכך יקבלו חינוך אקדמי טוב. חנני השיב כי הוא מציע שירות מוטסים חינם לכל הסטודנטים של תל אביב לניו יורק שילמדו בה ולא בעירם, וגם כך יקבלו חינוך אקדמי טוב. אשכול השתכנע בצורך ותמך בהקמת אוניברסיטת הנגב.

המסקנה בנוגע לסקר פוטנציאל הסטודנטים באוניברסיטת הנגב ב־1969 תקפה גם בנוגע למוסד האקדמי החשוב ביותר – האוניברסיטה העברית בירושלים, שפתחה את שעריה בשנת 1925. לו נערך סקר פוטנציאל לומדים בירושלים וסביבתה במחצית הראשונה של שנות העשרים של המאה ה־20, בתקופה שקדמה להקמת האוניברסיטה העברית, בידי היזמים האקדמיים שעודדו את הקמתה – הד"ר חיים וייצמן, נשיא האוניברסיטה והד"ר יהודה לייב מאגנס, קנצלר (נגיד) האוניברסיטה – הם היו מקבלים תוצאות ברורות: אין ציבור סטודנטים פוטנציאלי ואין צורך להקים את האוניברסיטה העברית בירושלים.

מסקנה דומה הייתה ככל הנראה נגזרת גם מסקר פוטנציאל הלומדים בקרב תושבי רחובות והסביבה העתירה פרדסים, אילו בו היו תולים את הצורך בהקמת מכון דניאל זיו בשנת 1934 ברחובות, לימים מכון ויצמן למדע. האם היה צורך להקים במושבה הכפרית רחובות מכון מחקר מדעי? מכון ויצמן, כידוע, נעשה מכון מוביל ברמה עולמית, דוגמת מכוני המחקר של אגודת קייזר וילהלם, לימים מכוני מקס פלאנק. התשובה על כך בשנות השלושים הייתה: לא. ובכל זאת מתוצאות המעשה המהפכני הציוני של חיים וייצמן והד"ר דוד ארנסט ברגמן, המנהל המדעי של מכון דניאל זיו, מובן שהיה צורך והכרח לעשות זאת.⁵⁹

אוניברסיטה או מוסד מחקר עיליתני נבנים לא רק על בסיס ביקוש מלמטה אלא על בסיס ההבנה של אנשי חזון דוגמת וייצמן ומאגנס, חנני וברגמן, שהייתה פשוטה: אוניברסיטת מחקר ומכון מחקר הם היוצרים ביקוש. המוסדות האקדמיים מעוררים את הסביבה שהם פועלים בה ונהיים לפיד שמנחה את הציבור. זו גם הייתה הנחת היסוד של ראשי אוניברסיטת בר־אילן והנהגת העיר צפת במאמצייהם להקמת אוניברסיטת הגליל בצפת.

ועדת יהושע יורטנר ייחסה חשיבות ודחיפות לסקר שנועד לבחון אם באוכלוסיית צפת ובסביבתה, בקרב תלמידי תיכון ובקרב מבוגרים, יש ציבור סטודנטים פוטנציאלי שילמד באוניברסיטת הגליל.⁶⁰ סוגיית מפתח זו נשענה על ההיגיון מארגן הנשען על היצע וביקוש, כלומר, שאיפה לבדוק את הביקוש המקומי ולהציבו במוקד הדיונים. ועדת יורטנר לא שעתה להצעות מומחים בתחום המחקר החברתי־סטטיסטי אשר הסבירו בפירוט מדוע האופן שוועדת יורטנר מבקשת לבחון את פוטנציאל הלומדים באוניברסיטה שגוי מיסודו ויוביל, כמו שהתבטא אחד המומחים אשר פנתה אליהם הוועדה, למצב הזה: 'התועלת שהמזמין יפיק מעבודה זו קטנה לעומת הוצאה נדרשת גדולה'.⁶¹

59 אורי כהן, מעבדה, מכון מחקר, עיר מדע: ממכון זיו למכון ויצמן – 1934–1949, מוסד ביאליק, ירושלים 2016.

60 ארנון גפני, הממונה על התקציבים אל הפרופ' יורטנר, יושב ראש הוועדה בעניין אוניברסיטה בצפת, 17.4.1971: 'קבלתי את סיכום הישיבה הראשונה שקיימנו ביום 6.5.71. כזכור לך התקיים בוועדה דיון ער בעניין הצורך בבדיקת סך פוטנציאל הסטודנטים הצפוי, והשלכותיו על הנושא בו אנו דנים. סוכם שחומר כזה מן הראוי שיהיה לנגד עיני הוועדה, בבואם להחליט בדבר הקמת קמפוס אוניברסיטאי בצפת', הוועדה מטעם המועצה להשכלה גבוהה לדיון בתכנית אוניברסיטת בר־אילן להקמת קמפוס אוניברסיטאי בצפת, 25.7.1971, א"מ, גל-18813/38, עמ' 248.

61 שם, עמ' 296.

נוסף על כך, אם נשווה בין אוכלוסיית הנגב ובין אוכלוסיית הגליל, נמצא שבשנת 1969, מועד הקמת אוניברסיטת הנגב, התגוררו במחוז הצפון סביב אוניברסיטת הגליל המתוכננת 447,300 איש; במחוז הדרום סביב האוניברסיטה בבאר שבע התגוררו באותה עת 320,000 איש.⁶² נתון אחר שעמד לפני ועדת יורטנר היה הצמיחה במספר הסטודנטים במדינה משנת 1948, שהיו בה 1,635 סטודנטים, ל-1969-1970, שאז היו 37,343 סטודנטים, כלומר צמיחה של כמעט פי 23 בתוך שני עשורים. ההנחה שהחברה בישראל מיצתה את כושר הגידול באוכלוסייה או לחליפין את הצורך בצמיחה אקדמית הייתה לא סבירה, מן הטעם שיותר מ-50 אחוזים מהאוכלוסייה בישראל – מזרחים וערבים – לא השתתפו בצמיחה האקדמית שהייתה נגישה, כאמור, אך ורק לבני המעמד הבינוני האשכנזי. מה גם שאוניברסיטה בגליל הייתה מאפשרת נגישות אקדמית מיטבית לתושבי הפריפריה המזרחים והערבים בצפון ומאפשרת את צמיחת האזור כולו.⁶³

מתברר שפרנסי העיר צפת, ובהם מאיר מיבר ראש העירייה, קבעו שלדעתם מבחינת מספר תושבי הגליל באותה תקופה אין הצדקה להקמת אוניברסיטה בצפת, אולם הם ראו באוניברסיטה את המכשיר החשוב לפיתוח האזור 'למעלה למטה'.⁶⁴ ועדת יורטנר הזמינה שלושה גורמים לקבלת הצעות לעריכת הסקר וקיבלה שתי תשובות.⁶⁵ הראשונה הייתה של נסים ברוך, מנהל ייעוץ ומחקר – חברה לייעוץ ולמחקר כלכלי וחברתי.⁶⁶ ברוך קבע כי שיטת החקירה שהציעה הוועדה יקרה וספק אם תאפשר הערכות סבירות בנוגע למספר הסטודנטים שיבקשו ללמוד באוניברסיטה בגליל. הוא הדגיש שיהיה צורך לאמוד באומדנים גסים את הביקוש באזור הגליל ללימודים גבוהים ולהעריך את השפעת אומדנו על הקמת אוניברסיטה במקום על הגדלת מספר הלימודים בשלוחה של אוניברסיטת בראילן בצפת, אולם קבע שכדי להגיע לאומדנים מבוססים בדרך שהוצעה:

דרושה עבודה יסודית, הכנה מורכבת של שאלון וניתוחים יסודיים של התשובות. בזמן הקצר הנדרש לגמר ביצוע העבודה דבר זה לא יתבצע, אם בכלל הוא ניתן לביצוע. יש להשלים עם העובדה שניתן יהיה לעשות בשלב זה אומדן גס ביותר של הביקוש

62 הנתונים מתוך לוח ב/4: האוכלוסייה, לפי מחוז, נפה וקבוצת אוכלוסייה, השנתון הסטטיסטי לישראל, 1970, עמ' 26.

63 הנתונים מתוך: לוח יט/25: התלמידים ומקבלי התארים במסדות האקדמיים (תש"ט עד תש"ל): 1948-1949 עד 1969-1970, השנתון הסטטיסטי לישראל, 1970, עמ' 565.

64 'אוניברסיטה בגליל תחזיר לצפת כתר תורה ומדע', מעריב, 31.3.1971.

65 מכתב שמואל כנדר אל הגברת צ' שניידרמן, חשבת המשרד בנושא סקר – תחזית הביקוש להשכלה על-תיכונית בגליל העליון, הוועדה מטעם המועצה להשכלה גבוהה לדיון בתכנית אוניברסיטת בראילן להקמת קמפוס אוניברסיטאי בצפת, 25.7.1971, א"מ, גל-38/18813, עמ' 306.

66 נסים ברוך ערך מחקרים מרכזיים עבור משרד האוצר על תחזיות הנגישות להשכלה גבוהה והיה חבר בוועדת הדר' ישראל כ"ץ, מנכ"ל המוסד לביטוח לאומי, שהוקמה בתחילת שנת 1971: 'ועדת ראש הממשלה לילדים ובני נוער במצוקה'. הפרופ' אברהם דורון, סקירת התפתחות ספי הכנסת מינימום במערכת הבטחת הכנסה הישראלית, יולי 2003, <https://law.acri.org.il/he/wp-content/uploads/2011/03/hit888appendix2.pdf> (אוחזר ב-25.8.2024).

אשר יבטא סדר גודל בלבד. דבר זה ניתן להשיג בדרכים פחות נרחבות וללא הזדקקות לסקרי שדה מקיפים כפי שנידרש. מסקנתנו היא שבמקרה ונידרש לעמוד בתנאים כמפורט לעיל לא נהיה מוכנים לעשות זאת מאחר ולפי הערכתנו התועלת שהמזמין פיק מעבודה זו קטנה לעומת הוצאה נדרשת גדולה.⁶⁷

בנוגע לבחינת סקר הפוטנציאל של ועדת יורטנר על אוכלוסיית הסטודנטים הלומדים קבע נסים ברוך שחקירת העדפות של סטודנטים אלה 'חסרת כל תכלית'. להבנתו, כדי לחקור משתנה של העדפות יש לחקור את ההבדלים בתנאים. לפיכך הוא קבע כי אפשר להסיק ללא כל בדיקה שאם יהיו התנאים שווים, יעדיפו הסטודנטים ללמוד קרוב לאזור מגוריהם. אם לא יהיו התנאים שווים, ייאלץ הסקר להיכנס למחקר של סוגי התנאים וכדומה. מחקר כזה מורכב, ארוך וכמעט חסר תועלת ולא יענה על הדרישה לקבל נתונים מספריים בתוך חודש וחצי בנוגע לביקוש לחינוך גבוה באזור הגליל. בשל כך הוא הציע לאתר את מספר הסטודנטים תושבי אזור הגליל הלומדים כיום, אם ועדת יורטנר מבקשת זאת, אולם 'מוצע לא לחקור אותם בכלל'. עוד נקבע בחברת ייעוץ ומחקר זו כי אוכלוסיית המבוגרים באזור הגליל היא האוכלוסייה המעניינת ביותר לבחינת הביקוש להשכלה גבוהה מאחר שהיא עשויה להיות עתודת הסטודנטים המידית, אולם בה בעת נקבע: 'אוכלוסייה זו היא הקשה ביותר לאיתור. חקירת אוכלוסייה זו בצורה רצינית אינה ניתנת לביצוע, לפי הערכתנו, בחודש וחצי'.⁶⁸

ההצעה השנייה לעריכת סקר הפוטנציאל הייתה של הסטטיסטיקאי דב שנער; הוא התחייב לערוך סקר שיקף את תלמידי כיתות י"א-י"ב בבתי הספר באזור ואת תלמידי המכללות בתל חי ובעמק הירדן.⁶⁹ כ-50 כיתות. נוסף על כך ייערכו כ-150 ראיונות עם מבוגרים שאינם לומדים בגילים 20 עד 35 מהיישובים העירוניים: טבריה, צפת, חצור, קריית שמונה וסביבותיהם, על פי מדגם סטטיסטי מייצג וכ-75 ראיונות בטלפון עם חברי קיבוצים באזור. הסקר לא יכלול מפקד וריאיון של סטודנטים מהאזור אשר לומדים במוסדות אקדמיים.⁷⁰

67 הוועדה מטעם המועצה להשכלה גבוהה לדיון בתכנית אוניברסיטת בר-אילן להקמת קמפוס אוניברסיטאי בצפת, 25.7.1971, א"מ, גל-18813/38, עמ' 296.

68 שם.

69 מכללת תל חי נוסדה בשנת 1957 על ידי בית ספר להשכלת מבוגרים של המועצה האזורית גליל עליון והאולפן לאומניות בתל חי. המועצה האזורית גליל עליון פעלה להקמת מרכז השתלמות ללימודים גבוהים שיעניק הכשרה מקצועית לאו דווקא אקדמית. בשנת 1969 היה המרכז להשתלמות בתל חי למכללת תל חי, מכללה אזורית אקדמית בחסות אוניברסיטת תל אביב.

המכללה האזורית עמק הירדן נוסדה ב-1965 על ידי המועצה האזורית והיא פועלת כמוסד לימודים על-תיכוניים לתושבי סובב כנרת ועמק הירדן. הלימודים בה נערכים בשעות אחר הצהריים והערב, כלומר מאפשרים לסטודנטים ללמוד בה בד בבד לעבודתם. בין השאר מציעה המכללה תכנית למורים להשלמת תואר ראשון. המכללה פועלת בחסותה של אוניברסיטת בר-אילן.

70 מכתב דב שנער לפרופ' יורטנר, 19.5.1971, א"מ, גל-18813/38, עמ' 288-292.

מסקנות הוועדה והמלצותיה ומשמעותן

ועדת יורטנר הגישה את מסקנותיה ליגאל אלון, סגן ראש הממשלה ושר החינוך והתרבות, בסוף יולי 1971, שלושה חודשים וחצי לאחר שהחלה את פעילותה. בדיוני הוועדה עלתה התנגדות לשילוב סטודנטים יהודים מחוץ לארץ, בעיקר מארצות הברית. בראש המתנגדים עמד הד"ר משה אבידור, מנכ"ל משרד החינוך – בתחילה בראשות השר בן-ציון דינור ומסוף 1954 עד 1960 בראשות השר זלמן ארן.⁷¹ אבידור התנגד בתקיפות לתוכנית לבסס את אוניברסיטת צפת על סטודנטים מחוץ לארץ מאחר שלדעתו בכך 'היא תחדל מלהיות אוניברסיטה ישראלית'.⁷² ובמסקנות הוועדה נקבע: 'נראה לוועדה, כי קיימת התנגדות מצד אנשים מוסמכים להקמת אוניברסיטה המבוססת על תלמידי חו"ל' (עמ' 12). טענה זו מוזרה מאחר שהאוניברסיטה המיועדת תפעל בצפת, תממן אותה ממשלת ישראל, המרצים יהיו ישראלים מאוניברסיטת בר-אילן, תכנית הלימודים תהיה ישראלית ובשפה העברית. ועל אף כל אלה הסתייג משה אבידור מהקמת קמפוס בצפת בגלל חשש (שהוא הציג לפני חברי הוועדה) מפני הגעתם של מאות רבות של סטודנטים יהודים מרחבי העולם ללמוד בגליל. לטענה זו נוסף נדבך: משיכה של מאות סטודנטים יהודים מהעולם לצפת ודאי נחשבה אז בעיני כול משימה ציונית חשובה ביותר.

מנתוני דוח הוועדה עלה, ראשית, שאוכלוסיית מזרח הגליל התחלקה לשלושה אזורים: נפת צפת – 55,000 איש מהם 4,000 בני מיעוטים; נפת כינרת – 49,000 איש, מהם 11,000 בני מיעוטים; ורמת הגולן – 600 איש. לפיכך מדובר באוכלוסייה של 104,600 איש. שנית, בשנת הלימודים תש"ל (1969-1970) היה מספר הסטודנטים בגליל המזרחי 1,099 איש, ואחוז הסטודנטים במוסדות ההשכלה הגבוהה מכלל האוכלוסייה של האזור היה 1.1 אחוזים. זה היה שיעור נמוך מהאחוז הארצי, שהיה כ-1.7 אחוזים.

מתוך 1,099 הסטודנטים באוניברסיטאות מהגליל למדו כמחציתם לימודי הנדסה, טבע ורפואה. בד בבד נמצא כי במכללת עמק הירדן, במסלול המוכר על ידי אוניברסיטת בר-אילן – 200 סטודנטים; במכללת תל חי שפעלה סמוך לקיבוץ כפר גלעדי, במסלול המוכר על ידי אוניברסיטת תל אביב והפקולטה לחקלאות של האוניברסיטה העברית בירושלים – 200 סטודנטים; תלמידי השיעורים האוניברסיטאיים בצפת של אוניברסיטת בר-אילן, בלימודי ערב – 130 סטודנטים, כלומר סך של 530 סטודנטים למדו לימודים אקדמיים בגליל המזרחי.

הוועדה קבעה שקבוצת היעד המרכזית של האוניברסיטה החדשה בצפת הייתה 'תלמידי ביה"ס התיכון באזור מהווים פוטנציאל ללומדים לטווח רחוק' (עמ' 6), וציינה כי על בסיס

71 אבידור היה מחברי ועדה ציבורית בראשות משה שרת, ראש ממשלה ושר החוץ בשנות החמישים, שבשנת 1960 החליטה על הקמתה של אוניברסיטה בתל אביב כאוניברסיטה עצמאית, שאינה נתונה לחסות האוניברסיטה העברית בירושלים. כהן, **אקדמיה בתל אביב**, עמ' 119-216.

72 הוועדה מטעם המועצה להשכלה גבוהה לדיון בתכנית אוניברסיטת בר-אילן להקמת קמפוס אוניברסיטאי בצפת, 25.7.1971, א"מ, גל-18813/38, עמ' 196.

הנתונים שנאספו על ידה כי מספר בעלי תעודת הבגרות בסוף 1971 היה כ־300. צפוי היה להיות גידול בשלוש השנים שאחרי כן, וכך בשנת 1974 היה אמור מספר בוגרי התיכון להגיע ל־800-900. בשל כך הייתה הערכה סבירה של פוטנציאל התלמידים מבני אזור הגליל לאוניברסיטה בצפת לטווח רחוק כ־400 ב־1974. פוטנציאל זה היה אמור להיות ממומש רק בשנת 1978, עקב השירות בצה"ל. כעתודה אפשרית של סטודנטים לטווח קצר הוגדרו מבוגרים בטווח הגילים 20-40 ותלמידי מכללות שהשכלתם מאפשרת להם המשיך לימודים. נראה כי כ־500 איש מן המבוגרים באזור יכלו להיחשב פוטנציאל לטווח קצר. על סמך נתונים אלה נקבע בדוח המסכם של ועדת יורטנר הפוטנציאל של סטודנטים לשנת תשל"ג ללימודי רוח, חברה וחינוך:

- א. 30 אחוזים של הסטודנטים האפשריים מקרב אוכלוסיית המבוגרים – 150.
 - ב. תלמידי המכללות האזוריות שירצו לעבור ללימודים במוסד אוניברסיטאי (הערכת הוועדה הייתה של כ־25 אחוזים ממספרם כיום) – 100.
 - ג. תלמידי השיעורים האוניברסיטאיים של אוניברסיטת בר־אילן בצפת – 100.
- אנשי צבא – 20.

בסך הכול 370

לטווח הארוך, משנת 1978, כך העריכה הוועדה, יפנו חצי מכלל בוגרי התיכון באזור ללימודים אוניברסיטאיים, לפי ההתפלגות אז בין לימודי טבע, רפואה וטכנולוגיה, כ־200 איש, ובין לימודי חברה, רוח וחינוך, כ־200 איש. המספר המשוער של תלמידים מקומיים לתואר ראשון במקצועות חברה רוח וחינוך היה אמור להיות בשנת תשל"ג כ־400, ומאותה שנה – כ־600. בהנחה שלתלמידים הללו יתווספו 30 אחוזים תלמידי חוץ־לארץ, יהיה מספר הסטודנטים הכולל בשנת תשל"ח כ־800 – 'הערכה זאת מהווה לדעת הוועדה חסם עליון' (עמ' 10).

עניין חשוב שעלה בדיוני הוועדה על הקמת מוסד אוניברסיטאי בצפת היה הצמיחה בשיעור הסטודנטים עם הקמת אוניברסיטת הנגב בבאר שבע. בנגב התחולל שינוי דרמטי, ובתוך זמן קצר בנוגע לגידול שיעור הלומדים בחינוך הגבוה. לפי סקר שנערך ביוזמת אגף התקציבים של משרד האוצר, שיעור הלומדים באקדמיה ל־1,000 תושבים במחוז הדרום עלה מ־1.6 אחוזים ב־1965 ל־5.4 אחוזים ב־1970, כלומר צמיחה מרשימה של 3.8 אחוזים באזור זה. אם מתעלמים מנתוני המגמה הכללית בארץ ומתמקדים רק בנגב, עולה ששיעורי צמיחת ההשכלה הגבוהה גדלו מ־0.7 אחוזים ל־2.4 אחוזים. חברי הוועדה היו תמימי דעים: 'יש להניח שאחת הסיבות לגידול זה הייתה פתיחת אוניברסיטת הנגב בבאר־שבע' (עמ' 12). פירוש הדבר כי אסור שחישוב הצרכים אשר אוניברסיטה בצפת עשויה לענות עליהם יהיה סטטי, כלומר אסור שיתבסס על תמונת מצב עכשווית. פתיחת אוניברסיטה בצפת יכולה להוביל לגידול ניכר במספר הסטודנטים בגליל בזכות נגישות החדשה ללימודים אקדמיים.

העובדה שהוועדה יכלה להעריך פוטנציאל של מספר סטודנטים על בסיס הגידול בנגב, ובכך להגיע לתחזית של מספר הסטודנטים בגליל, לא עלתה לדיון של חברי הוועדה. אילו

דובר על שיעור גידול דומה לנתוני הגידול בנגב היה מספר הסטודנטים עולה מיד מ־370 ל־1,258 סטודנטים; ואם לכך מוסיפים אפשרות של קליטת עוד 300 סטודנטים יהודים מחוץ־לארץ, מגיעים ל־1,687 סטודנטים. דבר זה היה פותר את בעיית 'הישראליות' של האוניברסיטה בצפת. יתר על כן, על פי נתוני הוועדה עצמה, פוטנציאל הלומדים ב־1978 היה עתיד להיות כ־800 סטודנטים מהאזור, ולפיכך אילו היה אפשר לנתח את מספר הסטודנטים האפשריים על פי מה שהתרחש באזור הדרום מדובר ב־2,672 סטודנטים פוטנציאליים, נוסף על 300 הסטודנטים היהודים, כלומר היינו מגיעים ל־2,972. נדמה שנתונים אלה היו אמורים להשפיע על מסקנות הוועדה, בלי צורך להישען על הסקר שערך דב שנער לבקשת חבריה; אלא שהיה צריך לאמץ את ההנחה אשר כבר אוששה בבאר שבע ובאזור הנגב, שפתיחת אוניברסיטה חדשה מובילה לגידול של ממש במספר הסטודנטים באזור. כך או כך, אף שלא נדרשה הוועדה לניתוח סביר זה, היא המליצה להקים אוניברסיטה בצפת.

ההמלצה הראשונה של ועדת יורטנר הייתה כי הקמת אוניברסיטה חדשה בצפת מחייבת את התפתחותה למוסד עצמאי שאיננו חלק מאוניברסיטה אחרת, כלומר במקום הסתמכות על הגורם האקדמי המעוניין שגם הציב את היסודות – אוניברסיטת בר־אילן. ועדת יורטנר הציעה שנותנות החסות לתקופה פורמטיבית של מספר שנים תהייה האוניברסיטה העברית בירושלים, מתנגדת תקיפה להתרחבות מספר מוסדות ההשכלה הגבוהה, אוניברסיטת תל אביב ואוניברסיטת בר־אילן. בכך התנתה הוועדה את המיזם בהסכמתם של מתנגדים לו. ההמלצה השנייה הייתה שאין להקים מוסד אוניברסיטאי בגליל על בסיס סטודנטים יהודים מחוץ־לארץ. לדעת הוועדה, אין מספר הסטודנטים מחוץ־לארץ צריך לעלות על 30 אחוזים מכלל אוכלוסיית הסטודנטים בכל אוניברסיטה בארץ. גם זו הייתה מכה שהנחיתה ועדת יורטנר על המיזם האקדמי בצפת.

הוועדה המליצה להקים אוניברסיטה בגליל וקבעה שהעלאת הרמה התרבותית של האזור, פתרון בעיית העדרה של השכלה גבוהה למעוטי יכולת והשיקולים הכלליים של פיתוח הגליל ורמת הגולן הם נימוקים חשובים בזכות הקמת מוסד אוניברסיטאי באזור זה בעתיד, וכך 'הוועדה סבורה שאם תוקם אוניברסיטה בגליל, הרי צפת מתאימה למיקומה' (עמ' 16). לבסוף היא ציינה במסקנותיה כי היא סבורה שבשל הבעיות הכרוכות הבעיות הכרוכות במספר הנרשמים הפוטנציאלי ללימודים בשנים הקרובות והקשיים בגיוס סגל אקדמי מתאים אין להקים אוניברסיטה עד שנת 1975 לפחות. אולם צורכי האזור מחייבים הקמת מסגרת ללימודים אוניברסיטאיים באזור זה לאלתר.

בשלוש השנים הראשונות לקיומו של מוסד החינוך – 1973 עד 1975 – יועברו בו קורסים במסלול לתואר ראשון ואילו את השנה השלישית להשלמת התואר ילמדו הסטודנטים באחד המוסדות האקדמיים של נותני החסות. נושאי הלימודים יכללו את מדעי הרוח, החברה והחינוך, ונוסף על כך נקבע שאין לתכנן לעתיד הקרוב מערך הוראה אוניברסיטאי בתחומים שמחייבים השקעות גדולות, כגון רפואה, מדעי הטבע וטכנולוגיה.

האפשרות שתינתן לאוניברסיטה החדשה חסות של כמה מוסדות אקדמיים מוכרים לא נבדקה על ידי אוניברסיטת תל אביב או האוניברסיטה העברית בירושלים. על אף חיפוש שערכתי, לא מצאתי פנייה של ועדת יורטנר או של המל"ג למוסדות המנהלים את

האוניברסיטה העברית בירושלים – ועדת הקבע, הוועדה המתמדת או סנט האוניברסיטה – בשנים 1971-1972 בעניין שיתוף פעולה להקמת אוניברסיטת הגליל בצפת.

בשלב זה היו פני הדברים אלה:

- א. הנהלת אוניברסיטת בר-אילן ביקשה לקבל עליה את הקמת אוניברסיטה בצפת.
- ב. אוניברסיטת בר-אילן הציגה תכנית סדורה, ובכללה גיוס סטודנטים מחוץ-לארץ שהיה אפשר להעלותם לישראל וכן אחריות אקדמית להבאתם של מרצים ראויים לצפת.
- ג. ועדת יורטנר פסלה את האפשרות שאוניברסיטת בר-אילן תהיה נותנת החסות האקדמית הראשית כך גם את תכנית הפעולה שהציעה וקבעה כי אסור להסתמך על סטודנטים מחוץ-לארץ. בכך ירדה מאוד המוטיבציה של בר-אילן להשתתף במיזם.
- ד. החלופה שהציעה ועדת יורטנר הייתה ליווי של ירושלים ותל אביב כמוסדות אקדמיים לצד בר-אילן.
- ה. הוועדה לא זימנה את הנציגים של תל אביב וירושלים לבדיקה אם לדעתם ראוי להקים אוניברסיטה בצפת או לבחון אם הן מעוניינות ללוות את ההקמה. זו עובדה חשובה מאוד, שכן כמו שראינו, רקטור האוניברסיטה העברית בירושלים הפרופ' יעקב כ"ץ התנגד ב-1970 לכך בתוקף. סביר כי ועדת יורטנר לא הניחה שהאוניברסיטה העברית בירושלים תתמוך בהקמה, כשם שתמכה למשל בהקמת אוניברסיטאות בחיפה ובבאר שבע.
- ו. לא התקיימו דיונים באוניברסיטאות של תל אביב וירושלים על האפשרות למתן חסות לאוניברסיטה בצפת.

צירוף עובדות אלו הטיל צל על הקמתה של האוניברסיטה בצפת. אמנם הוועדה המליצה להקימה, אולם פגעה בתנאים להגשמת המלצה זו, ולמעשה הציבה תנאים שהקשו רבות על כך.

דוח ועדת יורטנר הוגש למל"ג, וזו דנה, על פיו בבקשת אוניברסיטת בר-אילן לאשר את תכניתה להקים קמפוס אוניברסיטאי בצפת. ב-7 באפריל 1972 מסר שמואל בנדור, מזכיר המל"ג, את החלטתה לפרופ' מנחם צבי קדרי, רקטור אוניברסיטת בר-אילן. נקבע בה כך:

המועצה הגיעה למסקנה שיש מקום למוסד ללימודים אוניברסיטאיים בגליל אך כמוסד עצמאי ללא כל זיקה למוסד אחר להשכלה גבוהה. המועצה החליטה על פתיחת מוסד כזה בתשל"ד. ועדה של המועצה תתכנן את המוסד, תקבע את מקומו ותלווה אותו עד אשר יוכל לעמוד ברשות עצמו.⁷³

פירוש הדבר היה נטרול אוניברסיטת בר-אילן והעברת סמכויות הקמתה של האוניברסיטה החדשה למל"ג, במידה רבה יותר מנטרולה בדוח יורטנר. ועדת יורטנר המליצה ששלוש אוניברסיטאות יקבלו אחריות להקמה של אוניברסיטת הגליל, כנותנות חסות, ואילו המל"ג קבעה שוועדה מטעמה תתכנן את ההקמה ותלווה את האוניברסיטה החדשה.

73 מכתב שמואל בנדור, מזכיר המל"ג, לפרופ' מ"צ קדרי, רקטור אוניברסיטת בר-אילן, 7.4.1972, אא"ע, תיק המל"ג, 1972-1973.

דחיקתה של בר־אילן הובילה את הפרופ' קדרי לנסות לגייס את יושב ראש ועדת ראשי המוסדות האקדמיים (לימים ור"ה, ועד ראשי האוניברסיטאות), הפרופ' אלכסנדר גולדברג מהטכניון, כדי לשנות את רוע הגזירה. לדעת הרקטור של בר־אילן הייתה בהחלטת המל"ג משום נטילת יוזמה בתחומים שלא נועדו לה בחוק המל"ג.⁷⁴ תגובת הוועדה של ראשי המוסדות האקדמיים הייתה תמיכה בעמדת המל"ג: 'ברור הוא כי המצב הקיים, לפיו מתפתחים המוסדות להשכלה גבוהה בצורה בלתי מבוקרת, אינו יכול להימשך. עדיף שפיתוח המוסדות להשכלה גבוהה יתוכנן במשותף ע"י האוניברסיטאות מאשר ע"י גוף מבחוץ'.⁷⁵ מוזר הדבר כיצד הייתה אוניברסיטת בר־אילן ל'גוף מבחוץ'. ברור אפוא כי לא היה סיכוי שקדרי יקבל סיוע מגולדברג; זמן־מה אחרי כן החליף אותו נשיא האוניברסיטה העברית בירושלים אברהם הרמן.

ההחלטה של המל"ג צמצמה מאוד את האפשרות המעשית שתוקם אוניברסיטה בצפת, שכן ועדת יורטנר התנתה אותה במעורבות של גורם שהתנגד לה נמרצות – האוניברסיטה העברית בירושלים, ועתה הופקד המיזם בידי גוף כמו המל"ג שלא היה אמון על הקמת אוניברסיטה והיה נתון להשפעת האוניברסיטה העברית בירושלים.

יוזמת בר־אילן סוכלה סופית ב־2 ביולי 1972, שאז החליטה הממשלה: 'שר החינוך והתרבות יודיע למועצה להשכלה גבוהה כי עד סוף שנת תשל"ג לא תאושר הקמתם של אוניברסיטאות חדשות, בתי־ספר אקדמיים, פקולטות ויחידות אקדמיות בעלות משמעות כספית'.⁷⁶ מעריב דיווח שהחלטה זו אישרה 'סיכומים שנתקבלו בפגישת שר החינוך והתרבות עם ועדת ראשי המוסדות להשכלה גבוהה', אשר הייתה בעידוד השר לגוף מרכזי בעיצוב מדיניות ההשכלה האקדמית בארץ.⁷⁷

הפרופ' אלכסנדר גולדברג קבע עם הקמת ועדת ראשי האוניברסיטאות: 'רעיון הפגישות בין ראשי המוסדות להשכלה גבוהה, נוצר על מנת להביא לתאום הפעולות העשויות לעניין את כל המוסדות; באפשרותו של גוף זה לא רק לקבוע מדיניות כללית, אלא את מדיניות ההשכלה הגבוהה כולה, במדינה'.⁷⁸ ואכן, ההקמה של אוניברסיטת הגליל בצפת נדחתה על דעתם של ראשי המוסדות להשכלה גבוהה. בקבוצה זו נמצא בין ראשי האוניברסיטאות גם הפרופ' יהושע יורטנר, שהיה נציג אוניברסיטת תל אביב.⁷⁹

74 הפרופ' מ"צ קדרי, רקטור, לפרופ' א' אלכסנדר, 26.4.1972, שם.

75 ועדת ראשי המוסדות להשכלה גבוהה – הצעת החלטה של ראשי המוסדות להשכלה גבוהה לתקופת הביניים (של כשנתיים) עד להפעלת ועדת ההקצבות לאוניברסיטאות, ללא תאריך, אולם מתוך המסמך עולה שהצעה זו דנה בתקציבי 1972 ו־1973, שם.

76 החלטת הממשלה בכותרת 'המצב הכספי של המוסדות להשכלה גבוהה', א"מ, ישיבת הממשלה, 2.7.1972.

77 'הממשלה לא תאשר הקמת מוסדות אקדמיים עד סוף שנת תשל"ג', מעריב, 3.7.1972.

78 מכתב של הפרופ' אלכסנדר גולדברג, נשיא הטכניון, לאברהם הרמן, נשיא האוניברסיטה העברית בירושלים, 2.8.1970, אא"ע, תיק 1926 – נשיאי אוניברסיטאות 1970-1971.

79 מכתב של הפרופ' יורטנר לנשיאי מוסדות ההשכלה הגבוהה בישראל, 10.4.1970, שם.

בכמה פגישות בין מאי ליולי 1972 עסקה הממשלה במשבר הגירעונות באוניברסיטאות שנדמה כי היה גורם מרכזי לאי־הקמת אוניברסיטת הגליל בצפת.⁸⁰ בפגישות האלה לא העלה יגאל אלון, לדיון ולו פעם אחת את האפשרות להקמת אוניברסיטת הגליל. לעומת זאת, העלו בדיון כמה שרים נקודות שהבהירו עד כמה כשלה הממשלה בפעולתה לכוון את האוניברסיטאות לצורכי המדינה. מהדיווח של אלון לממשלה עלה שזלמן ארן כשר החינוך, בשנים 1955-1960 וכן 1963-1969, סירב ביוזעין ובמוצהר לטפל בענייני האוניברסיטאות בתקציבן ובפיתוחן האקדמי. לפיכך התנהלו האוניברסיטאות מול שר האוצר פנחס ספיר. שר החינוך שכיהן לא פחות מ־11 שנים מתוך 22 השנים הראשונות של המדינה טיפל בענייני המל"ג בלבד, אולם גם שם דווח לממשלה:

[יגאל אלון:] המועצה להשכלה גבוהה הייתה מתכנסת לעיתים רחוקות ולא מיצתה אפילו את מחצית סמכויותיה. בעצם היא הסתפקה בסמכות אחת ממספר סמכויות שהיו לה, היינו להכיר בפקולטות שונות במוסדות חדשים או להציע לממשלה לתת הכרה מלאה לאוניברסיטאות שהגיעו לכלל בגרות. התוצאה הייתה, שהוא [זלמן ארן] לא טיפל במערכת זו לא מבחינה תקציבית ולא מבחינה ניסיון להשפיע על התפתחות המוסדות להשכלה גבוהה.⁸¹

עוד עלה כי גם בנושאים הבסיסיים בהתנהלות האוניברסיטאות הן לא סיפקו נתונים או לחלופין סיפקו נתונים לא אמינים, לא ללשכה המרכזית לסטטיסטיקה ומתוך כך למקבלי ההחלטות בממשלה, בנוגע למספרי הסטודנטים הלומדים בהן:

[יגאל אלון:] בארץ אין אנו מצליחים לקבל עד היום מהאוניברסיטאות מספרים מדויקים על אוכלוסיית הסטודנטים. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה הייתה צריכה להגיש איזה דין וחשבון כמה סטודנטים לא נתקבלו לאוניברסיטאות. העיתונות זועקת על כך שרבים הסטודנטים שאינם מתקבלים לאוניברסיטאות. זה שנה וחצי ביקשתי לעשות מחקר בעניין זה ולא הצלחתי, כי לא כל האוניברסיטאות משתפות פעולה עם הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, וישנן אוניברסיטאות שהלשכה המרכזית לסטטיסטיקה אינה סומכת כל כך על הדיוק של מספריהן.⁸²

פנחס ספיר סיכם את יחסי האוניברסיטאות והממשלה וטען שראשי האוניברסיטאות מנהלים מדיניות עצמאית הכוללת מידע לא אמין לצד התנהלות שאינה מתייחסת ברצינות לממשלה: 'דבר אחד צריך להיות ברור, שאי אפשר להתל בנו. אינני אומר

80 (א) ישיבת ממשלה, 28.5.1972, סעיף 623: המצב הכספי של האוניברסיטאות, עמ' 93-121; (ב) ישיבת ממשלה, 4.6.1972, סעיף 660: המצב הכספי של האוניברסיטאות, עמ' 40-81; (ג) ישיבת ממשלה, 2.7.1972, סעיף 744: המצב הכספי של האוניברסיטאות (סיכום דיון), עמ' 17-55, א"מ.

81 שם, הציטוט מעמ' 18.

82 ישיבת ממשלה, 28.5.1972, סעיף 623: המצב הכספי של האוניברסיטאות, עמ' 106.

שאתה [יגאל אלון] מהתל בנו, אבל אין הם יכולים להתל בנו'.⁸³ ספיר כיוון לכך שבימים שהממשלה התמודדה עם סגירת הגירעונות באוניברסיטאות דרש הסגל האקדמי תוספת שכר של יותר מ-100 אחוזים. מאחר שאת עלות פעילותן השוטפת של האוניברסיטאות מימנה המדינה בכלל זה את התביעה לתוספת שכר המשמעותית. המסקנה הייתה כי הסיכומים של ראשי האוניברסיטאות עם שר החינוך והממשלה על כך שהאוניברסיטאות יפעלו במסגרת התקציבית שנקבעה להן ולא יחרגו ממנה באמצעות יצירת גירעונות – לא יישמרו. למעשה טען שר האוצר, האוניברסיטאות עמדו בפני גירעונות ענקיים חדשים. [ספיר:] לא הרגשתי עד היום שהנשיאים או הנהלות האוניברסיטאות מתקוממים נגד תוספות כאלה'.⁸⁴ מסקנתו הייתה כי האוניברסיטאות הן המנהלות את הממשלה – 'אני שואל: מהם בעצם הסידורים האלה שאנחנו עושים עם האוניברסיטאות? נתנו להם ספר צ'קים של הממשלה, והם ממלאים אותם בלנקו כפי שהם רוצים וכפי שחבר עסקנים או חבר פרופסורים או חבר נאמנים מחליט'.⁸⁵ ספיר דיווח לחברי ממשלה כי התקציב השוטף של האוניברסיטאות, לא כולל תקציב הפיתוח, בשנת 1971-1972 הגיע לכדי 435 מיליון ל"י (לירות ישראליות), וכי הממשלה השתתפה ב-256 מיליון ל"י, שהיו 59 אחוזים מתקציבן. שכר הלימוד באוניברסיטאות היה 41 מיליון ל"י, דהיינו פחות מ-10 אחוזים.

נתוני האוצר הללו מבהירים עד כמה שולית הייתה ההשפעה הכספית של הקמת אוניברסיטת הגליל בצפת אילו זו הובאה לדיון בממשלה. כאמור, אוניברסיטת הגליל הייתה אמורה להתמקד בתחומים חינוך, חברה ורוח, שאינם מחייבים השקעה כספית גדולה, ודובר בהשקעה נמוכה של 5 מיליון ל"י בפתיחת האוניברסיטה, שהיו 3.4 אחוזים מתקציב שהקצתה הממשלה לאוניברסיטאות ו-1.15 אחוזים מכלל התקציב של האוניברסיטאות בארץ.⁸⁶ הממשלה 'לא תרשה לחופש האקדמי האמיתי להתגלגל לאנרכיה משקית וכספית. לא יתכן שהאוניברסיטאות תהיינה אחראיות לסעיף ההוצאות, ושר האוצר יהיה אחראי לסעיף ההכנסות'.⁸⁷ לפיכך הציע יגאל אלון הקמת ועדת הקצבות שבראשה יעמדו אנשי אקדמיה. הוא קבע כי רק להם תהא הסמכות לחלק את כספי הממשלה בין האוניברסיטאות: 'מוכרח להיות מוסד [ועדת ההקצבות] שבראשו יעמדו אנשים רציניים המתמנים על ידי המועצה להשכלה גבוהה, הבודקים כל עניין לגופו ואחרי כן מעבירים זאת לממשלה. אני חושב זאת לשינוי מהפכני בענייני ההשכלה הגבוהה, הן מבחינת התכנון והפיתוח והן מבחינת חלוקת הכספים'.⁸⁸

ברור ונחרץ בדבריו היה שר החקלאות והפיתוח חיים גבתי; הוא סבר כי ההסכם שגיבש יגאל אלון על הפסקת הפיתוח המוסדי באוניברסיטאות ופיקוח על הגירעונות היה חסר

83 ישיבת ממשלה, 4.6.1972, סעיף 660: המצב הכספי של האוניברסיטאות, עמ' 47.

84 שם, עמ' 48.

85 שם, עמ' 50.

86 ישיבת ממשלה, 28.5.1972, סעיף 623: המצב הכספי של האוניברסיטאות, עמ' 97-98.

87 שם, עמ' 102.

88 שם, עמ' 96.

משמעות, וקבע: 'כל זמן שההגדרה מה זה חסכון תהיה בידי האוניברסיטאות. לא נגיע לחסכונו'.⁸⁹ רוב התקציב של האוניברסיטאות בא מן הממשלה, ולכן הוא קבע גם:

זהו הזמן שהממשלה תאמר כי היא רוצה שתהיה לה דעה הרבה יותר גדולה כיצד מתנהלים העניינים באוניברסיטאות, מאשר הייתה לה עד כה. אני כולי מתקומם נגד הנוסחה המקודשת של אוטונומיה לאוניברסיטאות (רה"מ הגב' ג. מאיר: חופש אקדמי). חופש אקדמי – זהו דבר שאיש אינו מבין ואיש אינו יודע את פירושו. זוהי איזו פרה קדושה שמזמן הגיעה העת לשחוט אותה. אין לי שום דבר נגד חופש אקדמי של האוניברסיטאות ונגד אוטונומיה שלהן, אם לאוניברסיטאות יש מקורות קיום ואין הן סמוכות אל שולחן הממשלה. אך אם הן סמוכות אל שולחננו, אני חושב שצריך להיות הכוח וצריכה להיות הרשות בידי הממשלה, לבדוק כיצד מתנהלים העניינים שם. וכאשר אני אומר לבדוק כיצד מתנהלים העניינים באוניברסיטאות, אני מתכוון רק לסגירת פקולטות, אלא לשאלה האם חוגים, מחלקות ופקולטות קיימים, אכן הכרחי לקיימם, בהיקף כזה, באיזו כזו ובהוצאות כאלה, כדי לשמור על אותה רמה.⁹⁰

במקום הסיכום שאליו דחף אלון, שעל פיו 'ייעשו מאמצים להגיע לחסכון משמעותי' על פי החלטת ועדת ההקצבות, קרא חיים גבתי לממשלה לפרט מהן אפשרויות החיסכון בתקציב האוניברסיטאות. במקום ועדה אשר יהיה בה רוב קבוע לבכירים מהאקדמיה, דרש גבתי מינוי צוותים מטעם הממשלה שיבדקו מה נעשה בכל יחידה, חוג ופקולטה. לטענה שהממשלה אינה מסוגלת לבדוק מה קורה באוניברסיטאות בגלל היעדר מומחיות ענה גבתי כי הממשלה גילתה יכולת לבדוק דברים מסובכים לא פחות ממה שמתרחש באוניברסיטאות ואינה צריכה להירתע מלעשות זאת גם שם.

אין לשלול אפוא את ההנחה כי החלטת הממשלה מיולי 1972 שלא להקים את אוניברסיטת הגליל בצפת היא תוצאה של הצלחת ועד ראשי המוסדות האקדמיים לשכנע את חברי הממשלה, ואינה רק תולדה של אילוץ תקציבי. ייתכן שגם שיקולים בני הזמן בנוגע לתקציבים הניעו את הממשלה בקבלת ההחלטה אך ברור שדוח ועדת יורטנר והחלטת המל"ג חודשים אחדים לפני כן – צמצום מעורבותה של אוניברסיטת בר-אילן לטובת מעורבותה של מתנגדת למיזם כמו האוניברסיטה העברית בירושלים; צמצום ההערכות על פוטנציאל המועמדים; ולבסוף בהפקדת המיזם בידי המל"ג – הניחו את המסד לה. ההחלטה להקפיא את קידום הרעיון של הקמת אוניברסיטה בצפת ושימור המצב הקיים משמעה היה אפוא אימוץ עמדת האוניברסיטה העברית בירושלים, במילותיו של הרקטור שלה, הפרופ' יעקב כ"ץ: 'לא כל בוגר בית ספר תיכון חייב ללמוד באוניברסיטה'.

89 ישיבת ממשלה, 4.6.1972, סעיף 660: המצב הכספי של האוניברסיטאות, עמ' 64.

90 שם.

סיכום

הגאוגרף אלישע אפרת קבע באמצע שנות השבעים שמצבה של צפת נמצא בירידה בולטת ובשקיעה כללית שאינה מאפשרת לה התמודדות עם ערי החוף המשגשגות. אף על פי כן הוא הפגין אופטימיות, וקבע כי 'כל אלה היו ניתנים להתגברות אילו היו לה גורמי משיכה יוצאי דופן אשר היו מצדיקים את מאמצי העיור'.⁹¹ דוגמה לגורם משיכה יוצא דופן כזה הייתה הקמת אוניברסיטת הנגב בבאר שבע, שהביאה לעלייה של ממש בנגישות לאקדמיה בנגב. הקמת אוניברסיטה בצפת הייתה אפוא מימוש חזון של טיפוח אקדמי 'מלמעלה למטה' של הפריפריה בצפון שנמצאה בדעיכה דמוגרפית, חברתית ותרבותית.

השתלשלות האירועים כפי שתוארה במאמר זה מעידה שהניסיון להקים אוניברסיטה בצפת כשל בשל צירוף של מספר תנאים: ראשית, דוח ועדת יורטנר קרא לדחיקת מעורבות אוניברסיטת בר-אילן מצד אחד, ולניסיון לשלב גורמים שהתנגדו להקמת אוניברסיטה חדשה, כמו האוניברסיטה העברית בירושלים, מצד אחר; שנית, באותו דוח הוטל ספק באפשרות להביא סטודנטים יהודים מארצות הברית לגליל והובא בו חישוב הממעיט במספר הסטודנטים הפוטנציאליים שיבקשו ללמוד באוניברסיטה החדשה; שלישית, המל"ג קיבלה עליה את הקמתה של אוניברסיטה חדשה, אולם בלי לוודא כי יש אוניברסיטה ותיקה שתיתן חסות למיזם החדש; רביעית, התנגדותם של חברי ועד ראשי המוסדות להשכלה גבוהה, לימים ועד ראשי האוניברסיטאות, להקמת אוניברסיטה חדשה; וחמישית, תמיכתו של שר החינוך והתרבות בעמדת ועד ראשי המוסדות להשכלה גבוהה והאוניברסיטה העברית בירושלים, שהייתה מנוגדת לעמדתו המקורית שתמכה בהקמת אוניברסיטת מחקר חדשה. לסוגיות אלו היה חלק חשוב בתהליך סיכול המיזם להקמת אוניברסיטה בצפת, לא פחות משיקולי תקציב, אשר הניעו גם הם את הממשלה בהחלטתה נגד ההקמה ביולי 1972.